

19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM

Ercan KOÇ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cahit Y. BİLİM

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz, 2005

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIM

Ercan KOÇ

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2005

Danışman: Prof. Dr. Cahit Y. BİLİM

19. yy, Osmanlı Devleti'nin her alanda olduğu gibi tarım alanında da büyük bir dönüşümün yaşandığı bir yüzyıldır. Bu yüzyılda toprak sistemindeki bozulma ve gerilemeye çözüm olması açısından birçok önemli reform gerçekleştirilmiştir.

1858 yılında, Arazi Kanunnamesi'nin yayımlanması ile dağınık bir yapı gösteren Osmanlı toprak sistemine bir düzen getirilmek istenmiştir. Bu kanunname ile toprakta özel mülkiyete gidişin önü açılmıştır. Ayrıca 1867 yılında kanunnamede yapılan bir düzenleme ile, yabancıların da Osmanlı ülkesinde mülk sahibi olabilmeleri sağlanmıştır.

19. yy Osmanlı tarımında Ziraat Nezareti'nin kuruluşunun özel bir önemi vardır. Ziraat Nezareti'nin kuruluşundan önce tarım işlerinin yönetimi konusunda ayrı ve özel bir kuruluşun olmaması, tarım yönetimi konusunda Ziraat Nezareti'ne verilen önemin bir göstergesidir. Fakat gerekli altyapının hazırlanmaması ve ekonomik nedenlerden dolayı, bu önemli girişim istenilen başarıya ulaşamamıştır.

19. yy Osmanlı tarımında, tarım alanında bilimsel gelişmeleri yakından izleyebilmek ve Osmanlı Devleti'nde de uygulayabilmek için tarım okulları açılmıştır. Halkalı Ziraat Mektebi, Bursa Ziraat Mektebi, Ankara Çoban Mektebi, Orman ve Maadin Mekteplerinin açılışı tarımın bilimsel yöntemlerle yapılmasını amaçlayan önemli gelişmelerdir.

19. yy Osmanlı tarımı, devletin ekonomik gelişmesini tekrar sağlayabilmek için tarıma ayrı bir önem verilmesi paralelinde, tarımda yoğun yenilik hareketlerinin görüldüğü bir yüzyıl olmuştur. Çiftçiye teşvik yöntemlerinin uygulanması, Ziraat Bankası gibi kredi kuruluşlarının kurulması, uluslararası sergilere katılınması bu gelişmelerden sadece birkaçıdır.

ABSTRACT**AGRICULTURE IN THE OTTOMAN
STATE DURING 19th CENTURY****Ercan KOÇ****DEPARTMENT OF HISTORY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE
Of
ANADOLU UNIVERSITY, MAY 2005****ADVISOR: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM**

19th century was the century of grand revisions of all governmental affairs that Ottoman State implemented including the agricultural affairs. In this century, some kinds of crucial reforms were carried out as a solution to the degenerated land system of the Ottoman State.

In 1858, legalization of the land law aimed to regulate the land system of Ottoman State, which appeared to be dispersed. As a result of this law, it became possible to own personal landscape, in other words private property right was legal since 1858. Moreover, with regulation in the land law in 1867, foreigners were ensured to be able to possess land on the Ottoman State territory.

Foundation of Agricultural Ministry has a special importance in 19th century ottoman agriculture. There were no special organizations or governmental institutions about the administration of agriculture before the foundation of Agricultural Ministry. This indicates the importance of agricultural ministry for the Ottoman State. However, because of the economic conditions and not sufficient infrastructures, this crucial attempt was not get the desired success. Nevertheless, institutions related with agriculture were go on up to the collapse of the state, under the control of other ministries.

Ottoman State agricultural affairs during the 19th century, in order to follow the scientific developments in agriculture and apply the improvements in the Ottoman territories, schools of agriculture were established. Halkalı Agricultural School, Bursa Agricultural School, Ankara Çoban School and Forest and Mine School are the establishments proposing to apply the latest scientific improvements to Ottoman agriculture.

In addition to giving particular importance to the agricultural problems so as to regain the economical growth of the state, 19th century is the century of the intense innovation actions in agriculture. Some of the innovations are putting the methods of encouragement activities into practice, founding of Ziraat Bank as credit supplier agent for the farmers and participating to the international exhibitions.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Ercan Koç'un "19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Tarım", başlıklı tezi
..... tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim
Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih Anabilim Dalında,
Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Adı Soyadı**İmza**

Üye: (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Cahit Y. BİLİM

Üye :.....

Üye :.....

Prof. Dr. Nurhan Aydın
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

19. yy Osmanlı tarihinin en karmaşık dönemlerinden birini oluştur. Bu dönemde, bir yandan devleti ayakta tutabilmek için reformlar yapılırken, diğer yandan da savaşlar, iç isyanlar gibi siyasi olaylarla uğraşmıştır. Osmanlı ekonomisinin can damarı olan tarım da bu büyük değişimden etkilenmiş ve bir çok reforma konu olmuştur.

Araştırmamızda üç bölüm halinde Osmanlı tarımı incelenecektir. Tarım konusu kendi içinde hayvancılık, ormancılık ve madencilik alanlarını da içermektedir. Fakat bunlar başlı başına birer araştırma konusu olabilecek konular olduğu için, araştırmamızda sadece Osmanlı tarımının durumu üzerinde durulacaktır.

Araştırmamızın I. bölümü Osmanlı tarımının yapısı üzerinedir. Bu bölümde toprağın durumu, uygulanan sistemler ve çiftçi ve köylünün durumu incelenmiştir. II.bölümde ise Osmanlı tarihinde daha önce var olmayan Ziraat Nezareti'nin kuruluşu incelenmiş ve Osmanlı tarımında yetiştirilen ürünler üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise Osmanlı tarımının geri kalmışlığına bir çözüm bulmak amacıyla açılan tarım okulları incelenmiştir.

Osmanlı tarımını incelemek bir bakıma Osmanlı toplumunu ekonomisi, sosyal, siyasal, askeri ve kültürel yaşamı ile birlikte incelemek demektir. Bu bakımdan tarım konusu, Osmanlı Devleti'nin en önemli unsurlarından birisidir.

Böylesine önemli bir konuda beni araştırma yapmaya yönelten ve araştırmam sırasında yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Profesör Doktor Cahit Y. Bilim'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca araştırmam sırasında sabırla çalışmalarımı destekleyen aileme de değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ercan KOÇ

Antalya, 2005

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMIN GENEL YAPISI

1. 1858 ARAZİ KANUNNAMESİNE KADAR OSMANLI DEVLETİNDE TOPRAKLAR	4
2. 1858 ARAZİ KANUNNAMESİ'NİN YAYINLANMASINDAN SONRA OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPRAKLAR	5
3. DIRLİK SİSTEMİ	12
3.1. Osmanlı Devleti'nde Dirlik Sisteminin Tarihi Gelişimi	16
3.2. Dirliklerin Çeşitleri	18
3.2.1. Dirlik Arazisinin Mülk Olarak Verilip Verilmediğine Göre Tımarlar	18
3.2.2. Dirlik Arazisinin Gelirine Göre Tımarlar	18
3.2.3. Tımar Sahiplerinin Gördükleri İşlere Göre Tımarlar	20
3.2.4. Veriliş Şekillerine Göre Tımarlar	21
3.2.5. Mali Bakımdan Tımarlar	22
3.3. Tımar (Dirlik) Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması	23
3.4. İltizam Sistemi	26
3.5. Malikane Sistemi	28
4. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMDAN ALINAN VERGİLER	30
4.1. Ürün Üzerinden Alınan Vergiler (Harac-ı Mukaseme)	30
4.2. Toprak Üzerinden Alınan Vergiler (Harac-ı Muvazzaf)	32
4.3. Kişi Üzerinden Alınan Vergiler	33
5. OSMANLI DEVLETİ'NDE REAYANIN DURUMU	34
6. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMIN GELİŞEMEME NEDENLERİ	36

İKİNCİ BÖLÜM

19. YY'DA OSMANLI TARIMINDA MODERNLEŞME ÇABALARI

1. ZİRAAT NEZARETİNİN KURULUŞU	40
1.1. Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin Kuruluşu	40
1.2. Ziraat ve Sanayi Meclisi Yerine Meclis-i Umur-u Nafia'nın Kuruluşu	41
1.3. Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve Meclis-i Umur-u Nafia'nın Buraya Bağlanması	42
1.4. Meclis-i Ziraat'ın Yeniden Kurulması ve Maliye Nezareti'ne Bağlanması	44
1.5. Ziraat Meclisi'nin Maliye Nezareti'nden Alınarak Ticaret Nezareti'ne Bağlanması	45
1.6. Ziraat Nezareti'nin Kuruluşu	48
1.7. Ziraat ve Ticaret Nezaretleri'nin Birleştirilmesi	49
2. TARIMI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK UYGULAMALAR	54
2.1. Çiftçiye Avans Verilmesi	54
2.2. Mübayaa Usulünün Kaldırılması	54
2.3. Nafia Hazinesi'nin Kuruluşu	56
2.4. Memleket Sandıklarının Kuruluşu	56
2.5. Ziraat Bankası'nın Kuruluşu	59
2.6. 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi'nin Yayımlanması İle Getirilen Yenilikler	61
2.7. Tarıma Dayalı Sanayinin Kurulması	64
2.8. Tarım Okullarının Açılması	65
2.9. Pamuk Ekiminin Desteklenmesi	67
2.10. Sergiler Açılması	69
2.10.1. Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)	70
3. 19. YY'DA OSMANLI TARIM ÜRÜNLERİ	72
3.1. Tahıl Ürünleri	74
3.1.1. Tahıllar	74
3.1.2. Baklagiller	74
3.1.3. Sınai Bitkileri	75
3.2. Bağ ve Bahçe Ürünleri	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NDE AÇILAN ZİRAAT OKULLARI**

1. HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ	77
2. AMERİKAN ASMA FİDANLIĞI, NUMUNE BAĞI VE AŞI AMELİYAT MEKTEBİ	81
3. BURSA ZİRAAT MEKTEBİ	81
4. ANKARA ÇOBAN MEKTEBİ	82
5. BAĞCILIK AŞI AMELİYAT MEKTEBİ	82
6. ORMAN MEKTEBİ (1857)	84
7. MAADİN MEKTEBİ (1873)	86
SONUÇ	89
EKLER	93
KAYNAKÇA	97

GİRİŞ

13. yy'ın sonlarında bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti İslam hukukunu bütün yönleriyle uygulamıştır¹. Bundan dolayı İslam hukukunun mülkiyet anlayışı ve toprak çeşitlerine kısaca bir göz atmak Osmanlı toprak sisteminin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

1. İslam Toprak Sistemine Kısa Bir Bakış

İslam hukukunun mülkiyet anlayışına göre; Gökte ve yerde bulunan her şey Allah'ındır. İnsanlar bunları kullanmakta serbesttirler². Bir kimsenin bir şeyi haksız sahiplenmesi Allah'a itaatsizlik demektir³.

İslam'da kişilerin özel mülkiyet hakkı kabul edilmiştir. Peygamber kişisel mülkiyet hakkının varlığını kabul etmiş ve fetihler sırasında sık sık mülk tevçilerinde bulunmuştur⁴.

Kur'an mülkiyet hakkının kazanılması ve korunmasına dair genel hükümler koymamıştır. Kuran'a göre mülkiyet kazanma yolları miras, ticaret, hibe ve bağışlardır⁵.

İslamiyet'te mülkiyetin kökeninin Allah'ta olduğu inancı bu hakkın kutsal ve ihlal edilmezliği sonucunu doğurmuştur. İslam'da mülkiyet her türlü kişisel hakkın dışındadır. Hiçbir keyfi hareket onu değiştiremez⁶.

---

¹ Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması** (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), s. 1.

² Reşit V. Seviğ, **Toprak Hukuku Dersleri** (Ankara: İstiklal Matbaacılık ve Gazetecilik Kollektif Ortaklığı, 1953), s. 224.

³ Cin, **a.g.e.**, s. 7.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller", **İHFİM**, C. VII, S. I (1940), s. 176.

⁵ Cin, **a.g.e.**, s. 7.

⁶ **Aym**, s. 9.

Toprağın Allah'a dolayısı ile onun gücünü temsil eden sultana ait olduğu yönündeki doğu felsefesi daha çok yani fethedilen topraklar üzerindedir. Sultan bu topraklar üzerinde dilediği gibi tasarruf⁷ hakkına sahiptir; isterse fatihlere dağıtır isterse Beytülmal'a maleder Mülk olarak dağıtılan topraklar artık sultanın değil tasarruf hakkına sahip olan kişilerindir⁸.

İslamiyet'te arazi mülkiyetinin kaynağı fetihlerdir. Fetih sonunda, fetih sırasında mevcut olan mülkiyet hakkı ortadan kalkar fethin kendi istekleri ile kabul edenlerin mülkiyetleri kendilerinde bırakılır ve öşür⁹ vermeleri istenir. Fetih savaş sonunda olmuş ise sultan toprağı istediği gibi kullanabilir, ister galipler arasında paylaşır, ister Beytülmal'a mal eder, isterse de vergi vermek şartıyla eski sahiplerine bırakır¹⁰.

1.1. Mülkiyet Haklarına Göre İslamiyet'teki Toprak Çeşitleri

İslam hukukuna göre mülkiyetin kaynağını fetihler oluşturur. Fetih sonunda ele geçirilen topraklar ganimet sayılır ve beşte biri hazineye ayrılmak şartıyla, savaşa katılanlar arasında paylaşılır.

Fakat fethedilen toprağın fatihler arasında paylaşılması zorunluluğu yoktur. Sultan toprağın çıplak mülkiyetini devlete mal ederek, kullanım hakkını eski sahiplerine bırakabilirdi. Böylece eskiden toprak sahibi olan kişi, artık sadece toprağın kullanım hakkına sahip oluyordu¹¹.

Fetih sonunda ele geçirilen toprağın dağıtımını sorunu mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar şeklinde bir sınıflandırma ortaya çıkarmıştır.

Kişilerin toprak üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip oldukları topraklar mülk topraklardır.

⁷ Tasarruf; Bir şeyden faydalanma hakkıdır.

⁸ Cin a.g.e., s. 9.

⁹ Öşür; Ürün üzerinden onda bir oranında alınan bir vergidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan "Öşür" **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul: Gözlem Yayınları, (1980), s. 799-804.

¹⁰ Cin, a.g.e., s. 10.

¹¹ Aynı, s. 10.

Mülkiyeti devlete, kullanım hakkı kişilere ya da bir topluluğa bırakılan topraklar ise mülk olmayan topraklardır. Miri topraklar¹², Mevat topraklar¹³, ve Metruk topraklar¹⁴ bu gurubu oluşturur¹⁵

---

¹² Miri toprak; Çıplak mülkiyeti devlete kullanım hakkı kişilere ait olan topraklar.

¹³ Mevat toprak; Kimsenin tasarrufunda olmayan hiçbir işe yaramayan topraklardır.

¹⁴ Metruk toprak; Terkedilmiş topraklardır.

¹⁵ Cin, **a.g.e.** , s. 11

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMIN GENEL YAPISI

Osmanlı Devleti toprak hukuku alanında da İslam hukukunu uygulamıştır. Bundan dolayı İslamiyet'teki mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar ayrımı Osmanlı Devleti'nde de mevcuttur¹⁶. Fakat toprak düzeni devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren toprakların yeni bir sınıflandırılmasına yer veren bazı değişikliklere uğramıştır¹⁷.

1. 1858 ARAZİ KANUNUNNAMESİNE KADAR OSMANLI DEVLETİNDE TOPRAKLAR

Osmanlı Devleti'nde topraklar 1858 yılında hazırlanan Arazi Kanunnamesi'ne kadar üç ayrı şekilde incelenmiştir¹⁸. Bunlar;

Öşür Topraklar: Bunlar fetihten önce Müslümanlara ait olan veya sonradan Müslümanların yerleştirildiği topraklardır¹⁹. Öşür toprakların özelliği, işleyenin Müslüman olması ve toprağın mülkiyetine sahip bulunmasıdır. Bu topraklar satılabilir, mirasçılara geçebilir ve istenilen şekilde tasarruf edilebilir²⁰.

Haraç Topraklar: Bir yerin fethinden sonra o yerin yerli gayrimüslim halkına mülkiyeti bırakılan topraklardır. Bu topraklardan “haraç-ı mukaseme” (ürünün 1/10'dan 1/2'sine kadar alınabilirdi) ve bundan başka yılda bir miktar “haraç-ı muvazzaf” denilen vergiler alınırdı. Hukuki olarak bu topraklar, öşür topraklardan farklıdır. Öşür toprak sahipleri kullandıkları mülklerin gerçek sahipleridirler; elleri altındaki bu arazi parçalarını alıp satabilirler ve üzerinde her türlü tasarrufta bulunabilirler²¹.

---

¹⁶ Ö. L. Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, (İstanbul, 1980), s. 138.

¹⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁸ Akın Düren, **Toprak Hukuku Dersleri**, (Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları 1972), s. 16.

¹⁹ Şükrü Nişancı, **15-16. yy’larda Osmanlı İktisat Zihniyeti**, (İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık, 2002), s. 83.

²⁰ Düren, **a.g.e.**, s. 16.

²¹ Nişancı, **a.g.e.**, s. 83.

Miri Topraklar: Bu toprakla ne öşür ne de haracıyedir. Bu topraklara arz-ı memleket yani miri topraklar denir. Aslı haracıyedir fakat toprağın mülkiyeti devletindir. Toprağın rakabesi (mülkiyeti) devletin, kullanım hakkı ise reayanındır. Tımar sistemi bu arazi üzerinde uygulanır²².

1858 yılına kadar Osmanlı Devletinde topraklar bu şekilde incelenmiştir.

2. 1858 ARAZİ KANUNNAMESİNİN YAYINLANMASINDAN SONRA OSMANLI DEVLETİNDE TOPRAKLAR

1858 tarihli Arazi kanunnamesinin birinci maddesi Osmanlı Devleti'nde toprakları beş bölümde incelemektedir. Bunlar; mülk topraklar, miri topraklar, vakıf topraklar, metruk topraklar ve mevat topraklardır²³. Bu bölümlerden ilki mülk topraklardır.

Mülk Arazi: Toprağın çıplak mülkiyet ve tasarruf hakkının kayıtsız şartsız aynı kişiye ait olduğu arazidir²⁴. Arazi kanunu mülk araziyi “berveçhi-mülkiyet üzere tasarruf olunan yer” olarak tanımlar²⁵. Mülkiyet üzeri tasarruftan amaç toprak sahibi kişinin, kimsenin iznine ihtiyaç duymadan kanunun çizdiği sınırlar içinde toprağını istediği gibi kullanabilmesidir. Yani araziyi satmak, hibe etmek veya üzerine ağaç dikmek, bina yapmak vs. gibi hakları kimsenin iznine gerek duymadan kullanabilmesidir²⁶.

Mülk sahibi bu hukuki haklarının yanında başka haklara da sahiptir. Örneğin toprağın altına ve üstüne de dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Toprak sahibinin ölümü halinde ise mülk arazi mirasçılara geçer. Mirasçı bulunmaması durumunda ise toprak devlete geçer ve miri arazi olarak nitelenir²⁷.

²² Düren, **a.g.e.**, s. 16.

²³ Ö. L. Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Tanzimat I**, (İstanbul, 1946), s. 373; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, (Ankara, TTK, 1994), s. 25.

Fakat bazı yabancı kaynaklar bu sınıflandırmanın dışında farklı sınıflandırmalar yapmışlardır. Bkz. Cin, **a.g.e.**, s. 25. Araştırmamızda arazi kanunnamesine göre bir sınıflandırma yapılacaktır.

²⁴ Ö. L. Barkan, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I** (İstanbul, 1980), s. 250.

²⁵ Barkan, **a.g.m.**, s. 363.

²⁶ Cin, **a.g.e.**, s. 26.

²⁷ **Aynı**, s. 37.

Mülk topraklar dört bölüme ayrılır;

- a-** Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskan bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde yerler.
- b-** Aslında miri arazi iken sonradan mülk arazi yapılan yerler.
- c-** Öşrü arazi; ya fethedildiği zaman Müslümanlara verilmiş ya da daha önce Müslümanların elinde olan topraklardır. Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraata karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden (öşrü) beşte birine kadar vergi olarak devlete vermek zorundaydılar.
- d-** Haraci topraklar ise Hıristiyanların elinde, mülkleri olan topraklardır. Bu topraklara sahip olanlar da öşri toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar “Harac-ı mukaseme” adıyla öşür ve ayrıca “harac-ı muvazzafa” adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermek zorundaydılar²⁸.

Vakıf Arazi: İslam hukukunda vakıf “bir şeyin Allah yolunda halkın yararına sunulması” olarak tanımlanır²⁹. Vakıfta mülkün sahibi Allah sayıldığı için mülke kimse dokunamaz³⁰.

İslam devletlerinde önceleri devlet hizmetinde çalışıp, sonradan gözden düşen kimselerin malları vakfedilebilirdi bu kimseler mallarını müsadereye kurtarmak için vakfediyorlardı. Bir çok mülk sahibi de mallarını istedikleri kimselere bırakabilmek için vakfetme yolunu seçmişlerdir. İslam devletlerinde vakfın çok olmasının asıl sebeplerinde birisi budur³¹.

Vakfın bir amacı olmalıdır. İslam’da bu amaç Allah’a yaklaşmaktır³².

Vakıflar vakfedilen arazinin mülk olup olmamasına göre ikiye ayrılır; mülk arazi sahibi tarafından belirli bir amaca tahsis edilirse “sahih vakıf”, miri araziden bir

²⁸ Yusuf Halacoğlu, **Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), s. 90.

²⁹ Barkan, “İmparatorluk Devrinde ...” s. 251.

³⁰ Ö.L. Barkan, “Şer’i Miras Hukuku ve Evladlık Vakıflar” **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, (İstanbul, 1980), s. 211.

³¹ Cin, **a.g.e.**, s. 39.

³² **Aynı**, s. 39.

kısının veya tasarruf hakkının tümünün vakıf haline getirilmesi durumunda ise “Tahsisat kabilinden vakıf” ismini alır³³.

Vakıf topraklarının vergileri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilmektedir. Vakıf reayası, arazisi hangi vakfa bağlanmışsa öşür ve vergisini o vakfın mütevellisine verir ve o da vakıfnamesi gereğinde gerekli yerlere harcardı.³⁴

Metruk Arazi: Toplumun ya da belirli bir kasaba ya da köy halkının kullanımına ayrılan pazar, panayır, yol, köprü vs. ile yaylak ve kışlaklardır³⁵.

Metruk arazide bir mülkiyet ya da tasarruf söz konusu değildir. Sadece toplumun ya da metruk arazinin ayrıldığı köy ve kasaba halkının yararlanma hakkı vardır. Metruk arazi sayılan yerler alınıp satılmaz. Devlet tarafından her hangi bir kişiye ya da gruba tahsis edilemez³⁶.

Mevat Arazi: Hiçbir işe yaramayan arazilerdir³⁷. Bir arazinin mevat arazi olabilmesi için kimsenin tasarrufunda olmaması, halkın kullanması için ayrılmamış olması ve köy ya da kasabaya uzak olması gibi özellikleri taşıması gerekir.

Bir yerin mevat araziden sayılıp sayılmaması, doğrudan doğruya arazinin ihya edilip edilemeyeceği sorunu ile ilgilidir. İhya, ziraata elverişli olmayan arazinin şenlendirilmesi ekilir hale getirilmesidir³⁸.

Miri Arazi: Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük bir kısmı miri'dir. Yani devletindir³⁹. Miri arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan ve kullanımı bir bedel (tapu) karşılığında süresiz olarak köylüye bırakılan topraklardır⁴⁰. Bu tanım şu özellikleri vurgulamaktadır⁴¹.

³³ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 90.

³⁴ Halacoğlu, **a.g.e.**, s. 90.

³⁵ Cin, **a.g.e.**, s. 41.

³⁶ Barkan, “Türk Toprak...”, s. 252; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 90.

³⁷ **Aynı**, s. 91.

³⁸ Mecellenin 1051. maddesi ihyayı “ihya imar demektir, ki araziye ziraata Salih kılmaktır” diye tanımlar.

³⁹ Miri; Osmanlı Devleti'nde bir şeyin hazineye ait ve devlet malı olduğunu göstermek için kullanılmıştır. Bkz Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), s. 542.

⁴⁰ Cin, **a.g.e.**, s. 67.

⁴¹ Abdulah Mesut Küçükcalay, “Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim” **YTY**, C.V, (1999) s. 53; Barkan “Türk Toprak ...” s. 295; Sevig, **a.g.e.**, s. 244; Cin **a.g.e.**, s. 69.

- a. Miri arazi rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan arazidir.
- b. Miri arazi, işletilmek üzere süresiz olarak köylüye verilir.
- c. Miri arazinin köylüye verilmesi bir bedel (tapu) karşılığındadır.
- d. Miri arazinin köylüye verilmesi işlemi devleti temsil eden memurlar tarafından gerçekleştirilir.
- e. Miri arazi sistemine dahil olan yerler; tarla, çayır, yaylak, kışlak, kuru ve buna benzer topraklardır.

Dünyanın her hangi bir yerinde uygulanan arazi sisteminin dâhiyane bir buluşla birden keşfedilmiş olmasına imkân yoktur⁴². Bundan dolayı miri sistemin Osmanlı Devleti'nde ne zaman uygulanmaya başladığını belirlemek mümkün değildir⁴³. Fakat Osmanlı Devleti'nin oluşumunda rol oynayan tarihi, ekonomik ve toplumsal şartların miri sistemin yavaş yavaş kendiliğinden ortaya çıkmasını sağladığı söylenebilir⁴⁴. Bununla birlikte miri sistem yalnız Osmanlılara has bir toprak sistemi de değildir. Birçok İslam ve Türk-İslam Devleti'nde uygulandığı gibi Bizans'ta da uygulanmıştır⁴⁵.

Osmanlı Devleti, Bizans ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin toprakları üzerinde kurulduğu zaman, halkın büyük bir kısmı kendisine ait olmayan topraklar üzerinde irsi ve daimi bir kiracılık ilişkisi içinde çalışıyordu. Anadolu ve Balkanlar'da meydana gelen birçok siyasi bozukluk, feodal rejime benzer bir toprak düzeninin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Osmanlı Devletinin zamanla güçlenmesi ile birlikte Anadolu Beyliklerinin ve Bizans'ın toprakları Osmanlıların eline geçti⁴⁶. İlk Osmanlı padişahları arazinin mülkiyetini devlet hazinesi için alıkoyarak, kullanımını askeri hizmet karşılığında askerler arasında dağıtmışlardır.⁴⁷

Osmanlı Devleti kurulduğu zaman ve sonradan fethettiği yerlerde bir çeşit toprak köleliğinin olduğu düzensiz bir derebeylik sistemi ile karşılaşmıştır. Bu sistemin, toprak ilişkilerinde doğuracağı (halkın büyük bir kısmının derebeyin çiftliğinde serf ve köle olarak çalışması, tarımsal işletmelerin küçülmesi gibi) olumsuz sonuçları önlemek için

⁴² Barkan "Türkiye'de Toprak ..." s. 128.

⁴³ Cin, **a.g.e.**, s. 70.

⁴⁴ Barkan "Türkiye'de Toprak ..." s. 128; Barkan, "Türk Toprak ..." s. 296.

⁴⁵ Barkan, "Türkiye'de Toprak..." s. 132.; Küçükkalay, **a.g.m.**, s. 53.

⁴⁶ Barkan, "Türkiye'de Toprak ..."; s. 133; Halil Bayrakçı, **Osmanlı Toprak Sistemi**, (İstanbul, Marifet Yayınları, 1990), s. 43.

⁴⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 74.

mevcut toprak düzenine müdahale etmiş ve toprağa dayanan asalete son vermiştir. Böylece toprağı işleyenleri serf olmaktan çıkararak, derebeylik yerine tımar sistemini, serf yerine de tımar sahibi sipahi ile arasında sadece sözleşme bulunan bir kiracılık düzeni oluşturmuştur⁴⁸. Böyle bir toprak düzeni ise toprağın mülkiyetinin devlette olması ile mümkündür işte bundan dolayı Osmanlı Padişahları fethedilen toprakların bir kısmının mülkiyetini halka bırakırken, bir kısmının rakabesini hazine için alıkoymuş ve sadece kullanım hakkını halka bırakmıştır⁴⁹. Sadece kullanım hakkının halka bırakıldığı bu tür toprakların gelirleri, askeri hizmet karşılığı belirli kimselere verilerek dirlik (tımar) sistemi oluşturulmuştur⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nde miri arazi çeşitli şekillerde oluşturulabilir. Bundan dolayı miri arazinin sadece fetih sonunda elde edilen topraklardan oluşturulduğunu savunmak hatalıdır. Osmanlı Devleti'nde miri arazi şu şekillerde oluşturulabilir⁵¹.

- a-** Fethedilen arazinin galiplere dağıtılmayarak devlette bırakılması ile fethedilen arazi ya gayrimüslim halka bırakılır ya da galipler arasında dağıtılır; veya devlet hazinesince bu araziye el konur.
- b-** Fetih sırasında ne amaçla alındığı ve verildiği belli olmayan arazi.
- c-** Mülk araziden olan toprağın sahibinin mirasçısız olarak ölmesi veya zaman aşımı sonucu devlet hazinesine geçmesi.
- d-** Sahibi bilinmeyen ya da kime ait olduğu belirlenemeyen mülk arazinin, zaman aşımı sonucu devlet hazinesine geçmesi.
- e-** Çıplak mülkiyeti devlete ait olmak üzere ihya edilen arazi.

Osmanlı Devleti'nde ilk yıllarda miri arazi ile ilgili, genel olarak arazi sistemi ile ilgili genel kuralların olmayışı kendini önemli bir eksiklik olarak gösteriyordu. Çıplak mülkiyetin devlete ait olması şartıyla sipahilerin hakları ve görevleri belirlenmiş ve bunlara az çok bir takdir hakkı da bırakılmıştı. Padişah miri toprakları maiyetinde tevcih ederken, onlara halkın ve haklarına harfiyen uymalarını ve hiçbir zarar vermemelerini emretmiştir. Böylece yavaş yavaş bir hukuk ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu her şeyden önce askeri düzenle ilgili olmuştur. I. Murat zamanında ordunun başkomutanı olan

⁴⁸ Barkan, "Türkiye'de Toprak ..." s. 134.

⁴⁹ Cin **a.g.e.**, s. 77; Küçükcalay, **a.g.m.**, s. 54.

⁵⁰ Küçükcalay, **a.g.m.**, s. 54.

⁵¹ Cin, **a.g.e.**, s. 84.

Beylerbeyi Timurtaş Paşa, askeri teşkilatın ilk temellerini atmış olan Alaaddin Paşa'dan sonra tımar ve zeametleri düzenledi. I. ve II. Mehmet zamanlarında düzenlemeler yapıldı. Bu sebeplerdir ki zamanla sipahi ile padişah ve sipahi ile reaya arasındaki ilişkileri düzenlemek için birçok önemli fermanlar ve Fatih kanunnamesi çıkarılmıştır⁵². Aynı şekilde arazi davalarının görülmesi için şer'i mahkemeler kurulmuştur. Bu şekilde, bir taraftan mülk topraklar için şer'i arazi hukuku doğarken, diğer taraftan temelini tımar sisteminde bulan ve Kanuni devrinin meşhur şeyhülislamı Ebussuud Efendi tarafından kitap hinle getirilen örfi hukuk ortaya çıkmıştır. Ebussuud Efendi arazi ile ilgili kuralları bir kitap halinde toplamıştır. "Maruzat-ı Ebussuud" adını taşıyan bu külliyat, fetvaların bir araya toplanmasında ibarettir⁵³.

Ebussuud Efendi'nin Budin'in fethinden sonra yapılan arazi tahriri defterinin başına yazdığı şu giriş, miri arazi sisteminin esaslarını belirlemek açısından önemlidir. Ebussuud Efendi şöyle demektedir: "...Umumen vilayeti mekumenin ehli, yerli yerinde mukarrer olup nefislerine ve evlatlarına asla bir ferd taarruz eylemeyip ve ellerinde olan emula-i menkuleleri ve kasabvatda ve kurada olan evleri ve dükkanları ve sair binaları bağlarının ve bahçelerinin imaretleri mülk olup her nice dilerler ise tasarruf iderler. Boyrında vereselerine mülkiyet üzere müntekil olup bağlarının ve bahçelerinin hukukundan gayri asle envali mezburelerine kimesne dahil ve taaruz eylemeye. Ve ziraat ve hirasat edebildikleri tarlaları dahi ellerinde mukarrer ola. Lakin zikrolunan malları gibi mülkleri olmayıp belki sair memalik-i mahmiyede arz-ı miri demekle maruf olan arazi- memleker gibi rakabe-i arz beytülmal-i müsliminin olup ariyet tarihiyle reaya tasarrufunda olup enva-i hububattan ve sair mezivattan her ne dilerler ise ekip biçüp öşür adına olan haracı mukasemenin ve sair hukukun eda idüp nice dilerler ise istiğlal ederler. Madem ki, arzı tatıl etmeyip komayınbağı ziraat ve hirasat tamir ideb ve bikusur hukukun eda ideler kimesne dahil ve taaruz eylemiye. Fevt oluncaya değin tasarruf iderler. Oğulları kalmaz ise sair memalik-i m'amure arazisi uslubu üzerine hariçden tamire kadir kimselere ücreti muaccesesi alınup tapuya verile. Anlar dahi tafsilsabık bu kabilden olup üzerlerine imareti harap oldukda yerleri seyir tarlalar gibi tasarruf olunup üzerindeki bağ ve bahçe gibi mülkleri olmak tevehhüm olunmaya ..."⁵⁴

⁵² Cin, a.g.e., s. 81.

⁵³ Hadiye Tuncer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları** (Ankara: Gürsoy Basımevi, 1962), s. 12.

⁵⁴ Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, C. I, (İstanbul; İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1943) s. 296.

Ebussuud Efendi bu mukaddimede miri arazinin oluşumu, devlet hazinesinde geçişini, miras ve tapu ile el değiştirmesini ve tasarruf durumunu açıklamıştır⁵⁵.

Mülkiyeti devlete ait topraklar olarak tanımlanan miri arazi, vergisine büyüklüğüne ve hizmete göre çeşitli parçalara bölünmüştür. Bu gibi topraklar üzerinde yaşayan kişilere ait olamayıp, bunlar bir kiracı durumundaydılar. Toprak fethedildikten sonra ekilmek, boş bırakılmamak şartlarıyla eski sahipleri üzerinde bırakılmış ve yaptıkları ziraat karşılığı ödemekle mükellef tutuldukları vergilerini hazine yerine o yerin geliri hizmet karşılığı kime bağlanmışsa ona vermişlerdir⁵⁶. Kendileri öldükleri zaman ise toprakları ekip biçmek şartıyla çocuklarına bırakılmıştır⁵⁷. Genel olarak Rumeli toprakları miri topraklardan sayılmıştır⁵⁸.

Miri arazi kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Bunlardan padişah gelir olarak ayrılan havas-ı hümayun denir. Diğer bir kısım ise derecelerine göre gelirleri vezirlere, beylerbeylerine, sancakbeylerin vs. büyük devlet memurlarına ait olan has ismi verilen topraklardır. Padişah kızlarına ve ailelerine verilen yerlere ise paşmaklık adı verilmiştir. Devlet adamlarına hizmetleri dolayısı ile mülk olarak verilen topraklara ise malikanı denilirdi⁵⁹. Bir kısım topraklar ise fetih sırasında bazı komutanlara hizmetlerine karşılık verilen, ölümlerinde ise çocuklarına ve akrabalarına geçen yurtluk-ocaklık yerlerdir⁶⁰. Ayrıca müsellemler, Yörük, yaya, çingene müsellemleri gibi geri hizmet erbabıyla, akıncı beyleri ve akıncıların çeribaşı olan toycalara da miri toprak ayrılırdı. Bunlardan başka saray hizmetinde ve yolların güvenliği için derbendlerde bulunanlara da bir kısım toprak verilmiştir⁶¹.

⁵⁵ Cin, **a.g.e.**, s. 53; Tuncer, **a.g.e.**, s. 13.

⁵⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 91.

⁵⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reaya’nın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, **VI Türk Tarih Kongresi** (Ankara 10-14 Kasım 1948) TTK Basımevi (1952), s. 430; Barkan, “Türk Toprak...” s. 347.

⁵⁸ Barkan, “Türk Toprak ...”, s. 302.

⁵⁹ Mesela Yıldırım Beyazıt zamanında Rumeli’nin fethinde oynadığı büyük rolden dolayı Mihaloğlu Ali Bey’e Plevne kasabası civarında bir takım boş araziye içeren geniş bir alan birçok köyleriyle birlikte “cümle hududu ve hukuku ile mefuazü’l – kalem ve maktu’il kıdem olarak isterse sata, dilerse bağışlaya ve murad idinirse vakfede” gibi haklarla verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Barkan “İmparatorluk Devrinde ...”, s. 256.

⁶⁰ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 92.

⁶¹ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı**, (İstanbul; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967) s.47.

Miri toprakların en önemli bölümü savaşlarda yararlılığı görülen kişilere verilen zeamet ve tımarlardır. Dirlik (Tımar) sistemi adı verilen bu sistem Osmanlı toprak sisteminin esasını oluşturur⁶².

3. DİRLİK SİSTEMİ

Dirlik veya tımar⁶³ devletin miri araziden belirli bir kısmın yıllık gelirinin tamamını veya bir kısmını belli hizmetler karşılığında bir şahsa bırakmasına denir⁶⁴. Bir başka açıdan tımar, geçimlerini sağlamak veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden kendi isim ve hesaplarına tahsis yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarına verilmiş isimdir⁶⁵. Devlet miri araziye savaşta yararlılık göstermiş kumandanlara ve devleti yüksek kademelerinde bulunan memurlarına hizmet karşılığı tevcih eder. Arazi tımar tevcih edilen kimsenin mülkü değildir. Tımar sahibi⁶⁶ araziye reayaya işletmek üzere dağıtır ve üründen ve reayanın şahsında devletin alacağı vergileri toplar.

Dirlik sisteminin Osmanlılara hangi devletten geçtiği konusunda üç farklı görüş vardır. Bu görüşlerden ilkinde göre, Osmanlı Dirlik (Tımar) sistemi İslam'ın iktâ kurumundan Osmanlılara geçmiştir. İktâ, miri arazinin veya mülkün yıllık vergilerinin veya öşrünün bir kısmının belirli hizmetler karşılığında şahıslara tevcihi demektir⁶⁷.

İktâ kurumunun temeli Hz. Muhammed zamanına kadar çıkar. Gerek Hz. Muhammed ve gerekse ilk halifeler, Müslümanlara gerekli gördüklerinde iktâlar vermişlerdir⁶⁸. Hz. Muhammed zamanında daha çok mülk olarak iktâlar verilmiştir. Halife Ömer ve Osman zamanlarında ise hizmet karşılığında iktâlara verilmiştir. Gerçekten İslam'daki iktâ kurumu ile Osmanlı Dirlik sistemi arasında esaslı

⁶² Cin, **a.g.e.**, s. 85; Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi** (İstanbul: Dergah Yayınları 1998), s. 209.

⁶³ Dirlik veya tımar genellikle eş anlamda kullanılmaktadır. Fakat tımar bir dirlik çeşididir. Araştırmamızda alışılmış olduğu için ikisi de kullanılacaktır.

⁶⁴ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilatından Tımarlar", **AHFD C. I**, s. 4 (1944) s. 529.

⁶⁵ Ö. L. Barkan, "Tımar", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, (İstanbul, 1980), s. 805; Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, (İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969), s. 68.

⁶⁶ Tımar sahibine sipahi ya da sahib-i arz da denilmektedir. Sahib-i arz, arazi sahibi anlamına gelir Tımar ve zeamet tevcih edilen kimseler arazinin sahibi olmadıkları halde Osmanlı hukukunda tımar ve zeamet sahiplerin sahib-i arz denilmiştir. Arazinin sahibi padişah'tır. Bu konuda bakz. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C. I, (İstanbul, Cem Yayınevi, 1995), s. 429.

⁶⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 87.

⁶⁸ Küçükkalay, **a.g.m.**, s. 87.

benzerlikler vardır⁶⁹. İкта belirli bir hizmet karşılığı verilir ve bu hizmet devam ettiği sürece devamlı kalır. Bundan dolayı, ikta olarak verilen arazi, ikta sahibinin mülkü olmaz. İқта genellikle devletin yüksek maaş ödemekten kurtulabileceği gibi, vergi toplama masrafından da kurtulurdu⁷⁰.

Toprağın gelirinin verilmesi suretiyle oluşturulan iktalardan başka bir hizmet karşılığında bir eyaletin bütün gelirinin belirli bir kişiye bırakılması sonucunda oluşturulan iktalar da vardır .bu türden iktalar zamanla çok artmıştır. Hizmet karşılığında arazinin vergilerinin bir kişiye verilmesi yoluyla oluşturulan iktalar yanında mülk iktalar da çoğalmıştır. Fakat bu şekilde oluşturulan iktalarda arazi sahibi köylüyü ezmeye ve vereceği vergileri vermemeye başlamıştır. Büyük sorunlara yol açan bu durum ancak Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizam-ül Mülk'ün çabaları ile sonuçlandırılabilmiştir. Nizam-ül Mülk bu sorunlu durumu değiştirerek, toprağı askeri hizmet karşılığı ve mirasçılara geçmek üzere dağıtmıştır⁷¹.

Görüldüğü gibi, İslam'ın ikta kurumu ile Osmanlı tımarları arasında benzerlikler olmakla birlikte ikta olarak verilen gelir karşılığında belirli sayıda asker getirme zorunluluğu İslam'ın ikta kurumunda bulunmamaktadır. Buna karşılık, asker besleme zorunluluğu Osmanlı tımarlarının başlıca özelliğidir⁷².

Tımar sisteminin Osmanlılar nereden geçtiği ile ilgili ikinci görüşe göre, Tımar sistemi Sasanilerden Araplar'a ve Arapalardan Türklere geçmiştir. İran'da çeşitli zamanlarda işlenmiş bir feodalitenin varlığı bilinmektedir. Bu durum Sasani Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Sasani devleti, kuvvetli bir merkezîyetçilik sistemi izleyerek, mevcut feodaliteyi ortadan kaldırmıştır⁷³.

Sasani ordusunun çekirdeğini I. Hüsrev Nuşirvan'ın kurduğu zırhlı sipahiler oluştururdu. Nurşivan esir ettiği bir çok milletlerin erlerini memleketin çeşitli yerlerine yerleştirerek, onların askeri hizmetlere zorunlu tutmuştur. Fakat beylerin beraberinde süvari getirmek zorunluluğu olmadığı gibi, kendilerine verilen arazinin mülkiyetine de

⁶⁹ Cin, a.g.e., s. 87.

⁷⁰ Üçok, a.g.m., s. 530

⁷¹ Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası** " , C. I (1931) s. 231; Üçok, "a.g.m" , s. 531.

⁷² Üçok, a.g.m., s. 531.

⁷³ Aynı, s. 531.

sahiptiler ve bu haklar mirasçılarında da geçiyordu⁷⁴. Osmanlı Devleti'nde tımarlar soyu sopu belli, sipahizade oldukları belgeleyenlere veya askeri hizmetler görüp yararlılıklarını sabit olanlara verildiği halde, İran'da yabancı ırkta olan esirlere de toprak verilmiş ve bunlar askeri hizmetle zorunlu tutulmuşlardır⁷⁵. Görülüyor ki Osmanlı tımar sistemi ile İran'daki toprak sistemi arasındaki tek benzerlik her ikisinde de süvarilerin olmasıdır⁷⁶.

Tımar sisteminin Osmanlılara nereden geldiği ile ilgili son görüşe göre tımar sistemi Bizanslılardan Osmanlılara geçmiştir. Bu görüşe göre tımar sistemi Bizans pronoyalarının bir taklididir. Bizans'ta topraklar iki kısma ayrılıyordu. Birisi gelir sağlamak amaçlı sivil halkın elinde bulunan topraklar; diğeri de ülkenin korunmasına hizmet eden askeri topraklar. Askeri –militaire- topraklar vergiden muaf olduğu gibi topraktaki hakkı başkasına bırakmak ve toprağı haczetmek de mümkün değildi⁷⁷. Bizans'ta mecburi askerlik ve düzenli bir ordu mevcut değildir. Devlet, askerliği cazip bir hale getirmek halkı askerliğe teşvik etmek için askerlere bir takım topraklar vermek zorunluluğunu hissetmiştir. Böylece Bizans fiefleri doğmuştur. Fief olarak verilen toprakların belirli bir değeri vardır. Hizmet sözleşmesini ihlal edenlerden toprak geri alınır. Fiefler bir deftere kaydedilir ve kayıttan sonra devlet fiefi sebepsiz olarak geri alamazdı. Fiefler, fief sahiplerinin mirasçılarında geçerdi⁷⁸.

Bizans fiefleriyle Osmanlı tımarları arasında, tımar değerlerinin belirli olması ve tımar sahibinin sorumluluklarını yerine getirilmesi halinde, tımarının elinden alınması gibi hususlarda benzerlikler vardır⁷⁹. Fakat tımar kurumunun Osmanlılar Bizanslılardan geçmiş olduğunu söylemeye imkân yoktur⁸⁰.

Bu konuda kabul gören görüş, tımar kurumunun Selçuklulardan Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlılara geçtiğini savunur⁸¹. Nizam-ül Mülk, araziye mukataalara paylaştırırken, askeri hizmet karşılığı ve irsen göçmek üzere askerlere tevcih etmiştir. Kendilerin ikta tevcih edilen kimseler, reayadan sadece belirli bir vergi almaya yetkili olup, başka bir hakka sahip değillerdir. Reayaya haksız işlem yapanların

⁷⁴ Cin, **a.g.e.**, s. 90.

⁷⁵ Üçok, **a.g.m.**, s. 531.

⁷⁶ Aynı, s. 532.

⁷⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 90.

⁷⁸ Üçok, **a.g.m.**, s. 533.

⁷⁹ Aynı, s. 534.

⁸⁰ Cin, **a.g.e.**, s. 91.

⁸¹ Köprülü, **a.g.m.**, s. 221.

iktaları ellerinden alınırdı⁸². Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk olarak belirli askeri hizmetler karşılığında ve miras yolu ile geçen iktalar oluşturulmuştur. Selçukluların askeri iktalar oluşturmasının sebebi, devletin başlıca dayanak unsuru olan Türk toplumuna mensup kütleleri yabancı sahalarda yerleştirmek, onlara toprak vermek ve gerektiğinde onlardan askeri kuvvet olarak yararlanmaktır⁸³.

Askeri iktalara yani tımar sistemine Osmanlılardan başka diğer Anadolu Beyliklerinde de rastlanması bu sistemin Selçuklulardan kaldığının en önemli delillerinden biridir⁸⁴. Tımar sistemi, daha Osman Gazi zamanında oluşmaya başlamış ve tımarlar hakkında bu dönemde bir takım prensipler konulmuştur. Tımarın sebepsiz yere geri alınması, tımar sahibinin ölümü halinde, tımarın oğla verilmesi, oğlun küçük olması halinde büyüyünceye kadar yanındaki hizmetkarların sefere gitmesi gibi kuralların Osman Gazi tarafından belirlendiği belirtilmektedir⁸⁵.

Sonuç olarak tımar sistemini Osmanlılar icat etmediği gibi, Selçuklulara da has değildir. Bir çok Türk İslam devletinde hatta Moğollarda bile tımar sistemi mevcuttur⁸⁶. Bu bakımdan tımar sisteminin kökeni hakkında şöyle söylenilebilir. Bu kurum bir gelişim sonucudur; tarihin malıdır⁸⁷. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin tımar sistemini kurarken Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktasından ve hatta Bizans fieflerinden faydalanmış olması mümkündür⁸⁸.

Devlet ile dirlik sahibi arasındaki ilişkiler incelenirken, iki noktanın önemli olduğu görülmektedir. Bunlara göre; devlet miri araziden belirli bir parçayı, belirli bir askeri hizmet karşılığı sipahiye tevcih etmektedir. Sipahi arazinin sahibi olamaz. Sadece reyadan devletin alacağı vergileri toplamak hakkına sahiptir. Buna karşılık sipahi, gelirleriyle orantılı olarak asker beslemek ve bu askeri donatarak bizzat sefere katılmakla ve diğer hizmetleri yerine getirmekle sorumludur⁸⁹. Sorumluluklarını yerine

⁸² Köprülü, **a.g.m.**, s. 222.

⁸³ Cin, **a.g.e.**, s. 92.

⁸⁴ Köprülü, **a.g.m.**, s. 227.

⁸⁵ Neşri, **Kitab-ı Cihannüma**, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, (Anakara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 112.

⁸⁶ Üçok, **a.g.m.**, s. 534.

⁸⁷ Aynı, s. 535.

⁸⁸ Cin, **a.g.e.**, s. 96.

⁸⁹ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Dirlikleri'nin Çeşitli Şekiller", **VI. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 20-26 Ekim 1961) TTK Basımevi, (1976) : 288; Üçok, **a.g.m.**, s. 540.

getirmeyen dirlik sahibi azledilir⁹⁰. Tımar sahibi kendine verilen dirlik dahilinde, devletin otoritesini temsil eden bir asker memur durumundadır⁹¹.

Dirlik sahibi, sipahinin reaya ile olan ilişkilerinde iki önemli nokta bulunur. Bunlardan ilki dirlik sahibinin çıplak mülkiyeti devlete ait olan araziye devlet adına reayaya dağıtması, ikincisi ise sipahinin, devletin reayadan alacağı vergileri toplamasıdır⁹². Sipahinin reayadan toplamak yetkisine sahip olduğu vergilerin ilki tapu vergisidir. Fakat bu vergi toprak ilk defa dağıtılırken ve toprağı bırakacak bir mirasçının bulunmaması halinde, tapu hakkı sahiplerinden alındığı için miktar olarak sipahinin gelirleri arasında önemli bir yer tutmaz⁹³. Sipahinin asıl gelirini reayadan kendi adına toplamak hakkına sahip olduğu şer'i ve örfi akçesi ve öşürdür.

Genel olarak sipahi, devletin temsilcisi olarak ve devletin egemenlik hakkına dayanarak reayadan vergileri toplamaktadır. Sipahinin reaya üzerinde bir hakkı yoktur⁹⁴.

3.1. Osmanlı Devleti'nde Dirlik Sisteminin Tarihi Gelişimi

Osmanlı tımar sistemi I. Osman'ın fetihleriyle başlamaktadır. I. Osman fethettiği yerleri tımar olarak askerlerine dağıtmış ve bu arada Karacahisar'ı oğlu Orhan'a vermiştir. I. Osman'ın tımarlar hakkında koyduğu kurallar şunlardır:

- a- Tımarların sebepsiz yere sahiplerinden geri alınmaması
- b- Tımar sahibinin ölümü halinde arazinin, bu kimsenin oğluna geçmesi
- c- Oğul küçükse, hizmet edecek yaşa gelinceye kadar yardımcılarının sefere gitmesi⁹⁵

⁹⁰ Tımar sahibinin azil sebepleri için bkz. Ayni Ali Efendi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, Hazırlayan: Hadiye Tuncer, (Ankara; 1994), s. 42-43.

⁹¹ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1967), s. 32.

⁹² Üçok, **a.g.m.**, s. 540.

⁹³ Cin, **a.g.e.**, s. 99.

⁹⁴ **Aynı**, s. 100; Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi** (İkinci Basım, İst.; Dergah Yayınları 1994), s. 200.

⁹⁵ Neşri, **a.g.e.**, s. 112.

Orhan Bey zamanında bir takım komutanlar sınıra yerleştirilerek kendilerine tımar tevcih edilmiştir. Rumeli fethedilince tımar sisteme orada da uygulanmış ve Gelibolu çevresi Yakup Ece ve Gazi Fazıl'a tımar olarak verilmiştir⁹⁶.

Tımarların tam teşkilatı III. Murat zamanında tamamlanmıştır. Bu dönemde Rumeli'nin fethi büyük bir önem kazanmış ve Anadolu'dan bir kısım Türk aşiretleri Rumeli'ye taşınmıştır. Bu durum karşısında tımar sisteminin uygulandığı alan iyice genişlemiştir⁹⁷. I. Murat zamanında, Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın yardımıyla tımarlar düzenlenmiştir. Dirliklerin tımar ve zeametlere ayrılması bu dönemde gerçekleştirilmiştir⁹⁸.

I. Murat'ın ölümünden sona ve Timur'la savaş sebebiyle Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasında bir duraklama yaşanmış, bu durum Fatih döneminde kadar devam etmiştir. Fatih döneminde imparatorluğun artan ihtiyaçlarını karşılamak ve tımar sistemini geliştirmek için kanunlar düzenlenmiştir. Fatih, İstanbul'daki dirlik defterlerine yalnız sipahilerin isimlerini değil, aynı zamanda dirlik gelirlerini ve beratların bir kopyasını da yazdırmıştır⁹⁹.

II. Beyazid zamanında tımar teşkilatında büyük bir değişiklik yapılmamıştır. I. Selim zamanında tımar sistemi mükemmel işlemiş, sipahi ve cebelilerin sayısı 1514'te 140 bin kişiyi bulmuştur.

Tımar sistemi gelişiminin doruğuna Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaşmıştır. Kanuni döneminde miri arazi ve tımar sistemi ile ilgili hukuk kitap haline getirilmiştir¹⁰⁰. Sipahizade olmayı fakat cesaret ve hizmetleriyle dirlik elde etmiş olanların dirliklerinin onaylanması da Kanuni döneminde olmuştur. Kanuni Beylerbeyinin tımar verme hakkını sınırlandırarak, tezkereli ve tezkeresiz tımar ayrımını ortaya çıkarmıştır¹⁰¹. Koçi Bey, risalesinde bu durumu eleştirir. Koçi Bey, "Tımarlar beylerbeyi tarafından verilirken beylerbeyinin haksız bir işlemine maruz

⁹⁶ Cin, **a.g.e.**, s. 100; Barkan, "Tımar", s. 819.

⁹⁷ Köprülü, **a.g.m.**, s. 232.

⁹⁸ Cin, **a.g.e.**, s. 101.

⁹⁹ **Aym**, s.101.

¹⁰⁰ **Aym**, s. 101.

¹⁰¹ **Aym**, s. 101.

kalanların vezir-i azama şikayette bulduklarını, fakat tımarların padişah tarafından verilmesiyle bu imkanın ortadan kalktığını” belirtir¹⁰².

Dirlik sistemi Kanuni döneminde gelişiminin doruğuna ulaşmış, sipahi ve cebeli sayısı 200 bini bulmuştur. Fakat Kanuni'nin ölümünden sonra dirlik sistemi bozulmaya başlamıştır¹⁰³.

3.2. Dirliklerin Çeşitleri

Dirlikleri birçok bakımdan çeşitli şekillerde sınırlandırmak mümkündür. Tımarların çeşitlerine göre, tımar sahibinin devlete karşı olan sorumlulukları da değişmektedir. Dirlikleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür.

3.2.1. Dirlik Arazisinin Mülk Olarak Verilip Verilmediğine Göre Tımarlar

Dirlik arazisinin mülk olarak verilip verilmediğine göre tımarlar, mülk tımarlar ve mülk olmayan tımarlar olarak sınıflandırılmaktadır.

Mülk tımarlar, Anadolu'nun bazı vilayetlerinde mevcuttur. Mülk tımar sahibi, sefer sırasında belirli miktarda cebeli gönderir; kendisi bizzat sefere katılmaya mecbur değildir. Bu sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde, tımarın bir yıllık geliri hazine tarafından müsadere edilirdi. Fakat tımar alınıp başkasına verilmezdir. Mülk tımarlar sahibinin ölümü halinde önce oğluna, oğlu yoksa diğer mirasçılara geçerdi. Bunlar da ister erkek ister kadın olsun sefer sırasında mutlaka cebeli göndermek zorundaydılar¹⁰⁴.

Mülk olmayan tımarlar ise hizmet karşılığı gelirinin bir kısmının ayrılması suretiyle verilen tımarlardır. Osmanlı Devleti'ndeki tımarların çoğunluğu bu türdendir¹⁰⁵.

¹⁰² Barkan, “Tımar”, s. 847.

¹⁰³ Cin, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁰⁴ Aynı, s. 103.

¹⁰⁵ Ö.L. Barkan, “Malikane-Dıvan Sistemi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İst. 1980 s. 184; Üçok, **a.g.m.**, s. 537.

3.2.2. Dirlik Arazisinin Gelirine Göre Tımarlar

Bunlar üç kısma ayrılır:

Bunlardan ilk Has'tır. Senelik geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklere has denir. Hasler şehzade, vezir, beylerbeyi gibi şahıslara verilirdi. Padişaha verilenler havas-ı hümayun adını taşırdı¹⁰⁶. Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışındakiler, görevde buldukları süre içinde kendilerine aittir. Azillerinde veya ölümleri halinde bu dirliği kaybederlerdi¹⁰⁷.

Devlet ricali içinde en fazla senelik geliri olan has, vezir-i azam hassı idi. Haslar voyvoda denilen kişiler aracılığı ile idare edilirdi. Has olarak verilen yerin öşür ve diğer vergileri has sahibine ait olup, köylü ziraat yapmazsa toprak elinden alınarak başkasına verilirdi. Has sahibi gelirlerinin her beş bin akçesi için devlete bir cebelü¹⁰⁸ adı verilen silahlı ve zırhlı bir asker beslemek zorundaydı.

Senelik geliri 20 bin akçeden 99.999 akçeye kadar olan dirliklere zeamet denir. Zeametler eyalet merkezlerinde bulunan hazine ve tımar defterdarlarına, zeamet kethüdalarına, sancaklardaki alay beylerine, kale dizdarlarına, kapucubaşlarına, divan katiplerine defterhane ve hazine-i amire katiplerine verilirdi. Ayrıca tımar sahipleri terakki (zam) olarak zeamet sahibi olabilirdi. Zeamet sahiplerine zaim denilirdi¹⁰⁹. Zaimler tıpkı haslarda olduğu gibi gelirlerinin ilk beş bin akçeden yukarı olanlarına ağır zeamet adı verilirdi¹¹⁰.

Bu kişiye verilen zeamet o kişi öldüğü zaman, yani zeamet boş kaldığı zaman tekrar başka bir kişiye zeamet olarak verilir ve o yer bölünmezdi. Mesela 25 bin akçelik bir zeamet yine aynı miktarda olmak üzere başkasına verilirdi. Osmanlı Devleti'nde 1520- 1535 tarihleri arasında Anadolu eyaletinde 195, Rumeli eyaletinde 384 zeamet vardı¹¹¹.

¹⁰⁶ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 92; Havas-ı Hümayun'a padişah dirliği de denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, "Tımar", s. 846.

¹⁰⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁰⁸ Cebe, Moğolcada zırh, vücut zırhı anlamına gelmektedir. Bundan dolayı cebelü zırhlı asker anlamına gelir.

¹⁰⁹ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **YTY**, C. 5, (1999), s. 61.

¹¹⁰ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 98.

¹¹¹ Barkan, "Tımar", s. 807.

Zeamet sahipleri zeametlerindeki vergileri bütünüyle kendileri alır, sancakbeyi ve subaşılar müdahale edemezlerdi. Savaş zamanlarında cebelüleriyle birlikte sancakbeyinin kumandası altında savaşa katılırlardı. Savaş olmadığı anda ise kimseye bağlı kalmazlar, hatta toprakları içindeki suçluları kendileri yakalarlardı¹¹².

Senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan dirliklere ise tımar denir¹¹³. Tımarlar belirli bir hizmet karşılığı verilir. Tımar sahipleri senelik gelirden kılıç adı verilen belirli bir kısmın ayrılmasından sonra, geriye kalan gelirin her üç bir akçesi için cebelü beslemeye mecburdurlar. Kılıç bedel, sipahinin kendi aylığına karşılıktır. Kılıç illere göre ve tımarların tezkereli ve tezkeresiz olmasına göre iki bin, üç bin ve altı bin akçe arasında değişir¹¹⁴. Bir kimsenin elinde birden fazla tımar bulunursa, bunları zeamete çevirmek mümkündür fakat bir zeameti tımar olarak parçalamak mümkün değildir¹¹⁵.

Haslar, has sahibi kimselerin görevine bağlıdır. Görevleri devam ettiği sürece haslarına sahiptirler. Zeamet ve tımarlar, sahiplerinin ölümü halinde ölenin oğullarına verilir. Cephede ölen tımar sahibinin oğluna, yatakta ölen tımar sahibinin oğluna verileden daha büyük tımar verilir. Buna sebep savaş meydanında şehir düşen sipahinin arkasında bıraktığı çoluk çocuğun sefalet çekmemesi ve ocağının sönmemesini sağlamaktır. Bunu düşünen sipahi cephede canla başla savaşır¹¹⁶.

3.2.3. Tımar Sahiplerinin Gördükleri İşlere Göre Tımarlar

Dirlik sahiplerinin gördükleri işlere göre tımarlar Eşkinici Tımarları, Mustahfız Tımarları, Hizmet Tımarları, Mensuhat Tımarları ve Sepet Tımarları olarak ayrılır.

Eşkinici tımarlarının sahipleri savaş sırasında cebelüleriyle birlikte cepheye giderler¹¹⁷. Sefere gelemedikleri yıla ait vergi hasılatını devlete ödemek

¹¹² Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 94; Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 284.

¹¹³ Barkan, "Tımar", s. 846.

¹¹⁴ **Aynı**, s. 846; Cevat Rüştü, **Türklerin Ziraate Hizmetleri, Osmanlılar Devri**, Seri 3, No. I, (İstanbul: Akşam Matbaası, Tarih Belirtilmemiş), s. 4.

¹¹⁵ Cin, **a.g.e.**, s. 104.

¹¹⁶ Pakalın, **a.g.e.**, C. 3, s. 501.

¹¹⁷ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 199.

mecburiyetindedirler. Sipahi ölünce, dirliğin kılıç kısım berat ile çocuklarına bırakılırdı¹¹⁸.

Mustahfiz tımarlarının sahipleri ise belirli kaleleri korumakla görevlidirler¹¹⁹.

Hizmet tımarları ise, saraya ve dindi kurumlara belli hizmetlerde bulunmakla görevlidirler. Bu tımarların sayısı azdır. Gördükleri hizmetler arasında saraya lale soğanı ve şahin yetiştirmek vs. vardır¹²⁰.

Mensuhât tımarları Müsellem ve Yörük askerleri gibi lağvedilen sınırlardan boş kalan tımarlardır. Bunlar deniz kuvvetlerinin önem kazanmasından sonra leventlere ayrılmıştır¹²¹.

Sepet Tımarları ise hasılatı azalan ve kimseye verilmeyip beratları güya sepette kalan tımarlardır¹²².

3.2.4. Veriliş Şekillerine Göre Tımarlar

Kanuni dönemine gelinceye kadar, ölmüş olan tımar sahiplerinin oğluna beylerbeyi tarafından tımar verilirdi. Fakat 1530 tarihinde bu usul değiştirildi ve beylerbeyinin ancak düşük kıymetli tımarları verebileceği ve diğerlerinin ise, beylerbeyinin tezkiresi üzerine, İstanbul'dan fermanla verilebileceği esası kabul edildi. Beylerbeyi tımar alacak kişinin sipahizade olup olmadığını inceler; topladığı bilgi, tımar isteyen kişinin beyanlarını doğruluyorsa bu kişiye bir tezkire verirdi.

Bu tezkire ile İstanbul'dan o kişiye tımar tevcih edilirdi. Bu yapılar işlem tezkereli ve tezkeresiz tımar ayrımının ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹²³.

¹¹⁸ Barkan, "Tımar", s. 850.

¹¹⁹ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 199; Cin, **a.g.e.**, s. 105; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 97.

¹²⁰ Üçok, **a.g.m.**, s. 538; Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 199.

¹²¹ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 199.

¹²² **Aynı**, s. 199.

¹²³ Barkan, "Tımar", s. 847.

Tezkereli tımarlar Beylerbeyinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olmadığı tımarlardır¹²⁴. Tezkereli tımarlarda, beylerbeyiler tımara hak kazanmış kişinin eline bir tezkere vererek tayinini merkeze teklif eder ve tayin beratı İstanbul'dan verilirdi¹²⁵.

Beylerbeyliklerinin arazileri aynı büyüklükte olmadığından, tezkereli ve tezkeresiz tımarlar her beylerbeyliğine göre değişmektedir. Mesela Rumeli, Budin, Bosna, Tameşvar beyliğinde, geliri 6000 akçeden fazla olan tımarlar tezkerelidir. Buna karşılık Kıbrıs adasında ve Biga sancaklarında 5000 akçelik tımar tezkereli, aşağısı tezkeresizdi¹²⁶.

Tezkeresiz tımarlar ise beylerbeyinin doğrudan vermek yetkisine sahip olduğu tımarlardır¹²⁷.

3.2.5. Mali Bakımdan Tımarlar

Mali bakımdan tımarlar serbest olan ve serbest olmayan tımarlar olarak ikiye ayrılırlar.

Serbest tımarlar, tımar sahibinin, gerdek, tapu, kışlak ve yaylak cürüm ve cinayet vergileri gibi miktarı önceden belli olmayan ve badiheva denilen bu vergileri almak hakkına sahip olduğu tımarlardır. Padişah hasları ve vezir vakıfları, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divan katipleri, çavuşlar, çeri başılar, subaşılar, dizdarlar gibi yüksek devlet memurlarının sahip oldukları has ve zemetler, idari ve mali bir takım imtiyazlara sahip oldukları için serbest tımarlar olarak isimlendirilir¹²⁸.

Serbest olmayan tımarlar ise sahibinin badiheva denilen vergileri almak hakkına sahip olmadığı tımarlardır. Sancakbeyi ve subaşılar bu çeşit tımarların badihevasına müdahale edemezlerdi¹²⁹.

¹²⁴ Cin, **a.g.e.**, s. 105.

¹²⁵ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 96; Tuncer, **a.g.e.**, s. 24.

¹²⁶ Üçok, "a.g.m"., s. 537.

¹²⁷ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 96; Cin, **a.g.e.**, s. 106 .

¹²⁸ Cin, **a.g.e.**, s.106; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 96 ; Barkan, "Tımar", s. 841.

¹²⁹ Üçok , **a.g.m.**, s. 539.

Osmanlı Devleti'nde yurtluk ve ocaklık olarak isimlendirilen tımarlar da vardır. Bunlar tersane masraflarını veya bir kalenin muhafızlarının ya da bir kasaba, veya şehir memurlarının aylıklarının karşılamak için verilen tımarlardır. Bunların sahipleri birkaç bölgenin öşrünü tahsil ederlerdi¹³⁰. Ocaklık tevcihi, tımar sahibine öşürden başka, ayrıca gümrük vergisi gibi bazı vergilerin tahsilini toplama yetkisi verirdi¹³¹. Yurtluk ve ocaklık alan kişilerin görevleri; sınırları korumak, ani saldırılarda asıl ordu gelinceye kadar düşmanla mücadele etmektir. Sahipleri ölen yurtluk ve ocaklık tımarları sahiplerinin oğullarına geçerdi¹³².

3.3. Tımar (Dirlik) Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması

Kanuni Sultan Süleyman döneminde gelişiminin zirvesine ulaşan tımar sistemi, bu padişahın ölümünden sonra bozulmaya başlamıştır¹³³. Vezir Rüstem Paşa zamanında tımarlar ilk defa iltizama verilmiştir. İltizam sistemi, Osmanlı toprak sistemini bozan ve imparatorluğun yıkılmasında büyük rol oynayan sebeplerden biri olmuştur. Mültezimler sadece fazla vergi toplamayı istedikleri için reaya bundan zarar görmüştür. II. Selim döneminde Sokullu Mehmet Paşa, bu bozulmanın önüne geçmek için tedbirler almıştır¹³⁴.

III. Murat döneminde tımar sistemindeki bozukluk daha da artmış; bir takım tımar sahipleri sadrazamlara rüşvet vererek görevlerini yapmaktan kaçınmışlar, beylerbeyiler de tımarları ehline değil, en çok rüşvet veren kişilere vermişlerdir. Bu durumda saray hediye yarışına giren kişilerle dolup taşmıştır¹³⁵. Rüşvetle vezirleri ve beylerbeylerini avuçlarının içine alan dirlik sahipleri, tımarlarının vergilerini iltizama vermişler ve mültezimlerden aldıkları paralarla zevk ve sefaya dalmışlar; mültezimler de reayayı sıkıştırarak zor duruma düşürmüşlerdir. Fetihlerle beslenen Osmanlı ekonomisi Avrupa'da din savaşlarının bitmesine doğru duraklamış ve gelişen batı teknolojisi karşısında gerilemek zorunda kalmıştır. Çabuk ve yeterli gelir elde etme zorunluluğu tımar sistemini sarsmış ve tımarlar önceleri ehil kişilere verilirken, kısa

¹³⁰ Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 285.

¹³¹ Cin, **a.g.e.**, s. 107.

¹³² Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 258.

¹³³ Bakan, "Tımar", s. 854.

¹³⁴ Sokullu Mehmet Paşa, kılıçların parçalanmasını ve büyük hizmetler yapmadan tımar ve zeamet sahiplerinin yeni tevcihlerle ödüllendirilmesini yasaklamıştır.

¹³⁵ Barkan, "Tımar", s. 854.

sürede gelir getirmesi amacıyla en yüksek fiyatı veren mültezimlere verilmeye başlanmıştır¹³⁶.

1584 tarihinde Özdemiş Oğlu Osman Pala'nın 300 akçe karşılığında yabancılara tımar vermesiyle tımar sistemindeki bozukluk iyice artmış, sonunda III. Mehmet zamanında artık tımar kanunlarına hiç uyulmaz olmuştur¹³⁷.

I. Ahmet döneminde Sadrazam Murat Paşa, dirlikleri düzeltmeye karar vermiş ve Ayni Ali Efendi'yi Defter-i Hakani eminliğine tayin etmiştir. Ayni Ali Efendi, Osmanlı Devleti'nde yüksek rütbeli devlet adamlarının ve iktidarda bulunan kişilerin askerlerin ne kadar tımarları olduğunu sancak beylerinin, zaim ve tımar sahiplerinin verecekleri vergilerin miktarını ve her sancakta ne kadar kılıç, tımar ve zeamet bulunduğu belirlemek ile görevlendirilmiştir¹³⁸. Fakat bu düzeltim çabaları da bir sonuç vermemiş 1613 yılında Nasuh Paşa'nın yaptığı bir dirlik yoklamasına dirlikleri gasbetmiş olanların uşakları sipahi kıyafetine girerek gelmiştir ve böylelikle eksikleri doldurmak istemişlerdir¹³⁹.

1623 yılında padişah olan IV Murat, Koçi Bey risalesinden aldığı ilhamla tımar sistemini düzeltmek istedi. İki kere yoklama yaptırarak defterleri gözden geçirtti ve haksız olarak dirlik alanların beratlarını ellerinden aldı. Tımar sisteminin bozulmuş olması devleti orduyu ulufeli askerlerden kurmaya zorlamıştır¹⁴⁰.

IV Murat'ın başlattığı bu ıslahat hareketlerini I. İbrahim'in sadrazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa devam ettirmek istemiş fakat idam edilmesiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹⁴¹.

1656 yılında Sadrazam olan Köprülü Mehmet Paşa, bütün tımar ve zeamet sahiplerin beratlarının yenilemelerini emretti ve birçok defa yoklama yaptırdı. Fakat bu

¹³⁶ Barkan, "Tımar", s. 854.

¹³⁷ Cin, **a.g.e.**, s. 109.

¹³⁸ Ayni Ali Efendi, **Osmanlı Devleti Arazi Kanunları**, Çev.: Hadiye Tuncer, (Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, 1962) s. 13.

¹³⁹ Cin, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁴⁰ Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", **DTCF**, C. III, S. IV, (1952), s. 419.

¹⁴¹ Barkan, "Tımar", s. 858.

çabalar da dirlik sistemini düzeltmeye yetmemiştir. Kanuni döneminde sayıları iki yüz bini bulan tımarlı sipahi ve cebelüler, 1768’de yirmi bine düşmüştür¹⁴².

Tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak, devlet otoritesi de gittikçe zayıflamış ve artan siyasi ve ekonomik anarşi içinde sipahiler dirlik topraklarını kendi mülkleri gibi tasarruf etmeye başlamışlardır. Kendileri artık savaflara katılmadıkları gibi, cebelü beslemek yerine, devlete çok az vergi veriyorlardı.¹⁴³ Bu durumda tımar sahipleri hemen hemen arazinin sahibi durumuna girdiler¹⁴⁴. Böylece miri topraklar dirlik sahipleri tarafından fiilen özel mülk haline getirilmiş oldu. Eskiden beri köylüye bağlı olan tımar sahibi, onları bir kiracı gibi çalıştırmaya başladı. Böylece Osmanlı tımar sistemi bir çeşit derebeylik haline gelmiş oluyordu¹⁴⁵.

Bu şekilde gittikçe bozulan Osmanlı tımar sistemi devletin ekonomik hayatını felce uğratmış ve sistemin kaldırılması bir zorunluluk halini almıştır. Tımar sistemi ilk defa 1730 yılında Girit adasında ortadan kaldırılmış ve burada maaşlı memurluk düzenine geçilmiştir¹⁴⁶. Ülkenin diğer yerlerindeki tımarlar ise 1812 tarihinden itibaren mahlül¹⁴⁷ oldukça verilmemeye başlanmıştır. Fakat genel kabul gören görüşe göre tımar sistemi Tanzimat fermarı ile tamamen ortadan kaldırılmıştır¹⁴⁸. Fakat uzun bir süreden beri tımar toprakları üzerinde gerçek bir sahip gibi hareket eden sipahiler, bu topraklarda mülkiyet hakkı iddia etmişlerdir. İşte bundan dolayı Tanzimat fermarı ile dirlikleri elinden alınan kişilere dirliklerine karşılık olarak maaş bağlanmıştır¹⁴⁹.

Dirlik sistemi bu şekilde ortadan kaldırılırken, miri araziye yeni bir düzen vermek için 1858 tarihli arazi kanunnamesi hazırlanmıştır.

¹⁴² Cin, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁴³ Küçükkalay, **a.g.m.**, s. 57.

¹⁴⁴ Cin, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁴⁵ Akdağ, **a.g.m.**, s. 420; Ö.L. Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Türkiye’de Torak Meselesi, Toplu Eserler I**, (1980), s. 878.

¹⁴⁶ Küçükkalay, **a.g.m.**, s. 57; Cin **a.g.e.**, s. 110.

¹⁴⁷ Mahlül: sahipsiz kalmak, mirasçısı olmamak anlamına gelir.

¹⁴⁸ Barkan, “Tımar”, s. 870; Küçükkalay, **a.g.m.**, s. 57.

¹⁴⁹ **Aym**, s. 870; Kurt, **a.g.m.**, s. 64, Cin, **a.g.e.**, s. 111.

3.4. İltizam Sistemi

XVI. yy'ın ikinci yarısından sonra başlayan mali bunalım, XVII. ve XVIII. yy Osmanlı mali yapısına derinden etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılmış merkez ordularının önemini arttırmıştır. Bu gelişmeler hem Osmanlı maliyesine önemli bir yük getirmiş hem de devlet gelirlerinin merkezi hazinede toplanması zorunluluğunu doğurmuştur. Bu gelişmeler tımar sisteminin çözülmesine yol açmıştır¹⁵⁰. Bozulan Osmanlı maliyesi ve vergi toplama düzeni, eskiden beri sistemin içinde yer alan bazı mali uygulamaların yaygınlık kazanmasını sağlamıştır¹⁵¹.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu izleyen yüzyıl içinde ortaya çıkan ve tımar sistemi ile birbirini tamamlayan bir bütün olan iltizam sistemi, XVI yy ortalarına kadar merkezi hazineye ait vergi gelirlerini yarıya yakın bir oranda karşılamıştır¹⁵². Önceleri ticaret maddelerine konan vergiler ve padişah haslarının gelirleri, hasılatı nakit olarak almak için iltizama verilirken, sonradan bütün dirlik sahipleri, tasarrufu altındaki gelir kaynaklarını iltizama vermeye başlamışlardır. İltizam sistemi, bir gelir kaynağının (maden, ocağı, tuzla, darphane, gümrük, ispençe, vs.) yıllık gelirinin asgari değeri maliye tarafından belirlenerek hazine defterlerinde yer alan mukataaların¹⁵³ belirli bir yıl için sağlayabileceği azami değeri de düşünülerek, arttırma usulü ile peşin bir para alınarak, mültezimlere bırakılması demektir¹⁵⁴. Mültezimler arttırma konusu olan mukataayı getireceği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kar hakkında tahminlere göre değerlendirildikten sonra devlete yıllık olarak ödemeyi kabul edecekleri miktarla ilgili tekliflerini yaparlardır. Hazine bunlar arasında en yüksek teklifi yapan mültezime tahvil adı verilen bir belge ile üç yıllık bir süre için o mukataayı vergilendirme hakkını

¹⁵⁰ Eftal Şükrü Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. yy'daki Boyutları", *YTY*, C. III, (1999), s. 250; Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi**, (1500-1914), (3. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993) s. 126.

¹⁵¹ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler" **Bulleten**, C. 38 (1974), s. 680.

¹⁵² Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, (1975) s. 232.

¹⁵³ Mukaata: Coğrafi sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarların maliye tarafından belirlenmiş vergi kaynakları demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, a.g.m, s. 127.

¹⁵⁴ Yücel, **a.g.m.**, s. 680.

devrederdi¹⁵⁵. Böylece sermaye sahibi olanlara yeni bir yatırım alanı doğmuştur. Çünkü mültezimler devlet adına vergi toplama işine kar amacıyla girmekte idiler¹⁵⁶.

16. yy'ın ikinci yarısında devletin nakit gelir ihtiyaçlarının artmasıyla birlikte o döneme kadar tımar sisteminin bir parçası olan ve daha çok tarıma dayanan vergi kaynakları da mukataalara çevrilerek açık artıma yoluyla mültezimlere devredilmeye başlanmıştır. Böylece İstanbul'da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askeri sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraf olarak isimlendirilen büyük tefecilere ve bir ölçüde de büyü tüccarlara giderek genişleyen bir yatırım alanı açılmıştır¹⁵⁷.

Mültezimler üç yılığına aldıkları yetkiyi iyi değerlendirmek için reaya üzerinde çoğu zaman baskı kurmakta idiler. Gelir ve serveti yerinde olan kişilerle iyi geçinmek için, onlardan düşün düzeyde vergi geliri sağlayan mültezimler, reayayı alabildiğine sıkıştırmışlardır. Reaya üzerinde artan baskı ve Celali isyanları reayanın büyük kaçgun denilen hareketle tarım topraklarını terk etmelerine sebep olmuştur. Bu arada göç etmek yerine, borçlanma yolunu tercih eden köyler ise borçlarını ödeyemeyince ellerindeki arazileri mültezimlere devretmişlerdir. Böylece mültezimler çok geniş arazileri ellerine geçirmişlerdir¹⁵⁸.

Ayrıca devlet tarafından kendilerine maaş yerine tımar sistemine bağlı dirliklerin vergi gelirleri verilmiş olan büyük devlet memurları da, bu gelirlerin toplanması işini mültezimlere devretmeye başlamışlardır. Böylece iltizam sisteminin uygulama alanı giderek artmıştır¹⁵⁹.

Devletim ihalede belirlenmiş olan iltizam bedelinin bir kısmını peşin alması mukataaların zengin tüccar ve tefecilerin eline geçmesine sebep olmuştur. Bu kişiler de satın aldıkları büyük mukataaları, küçük parçalara bölerek, taşradaki ortaklarına yani alt

¹⁵⁵ Yücel, **a.g.m.**, s. 127.

¹⁵⁶ Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", **YTY**, C. 3 (1999) s. 240; Pamuk, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁵⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 127; Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, (2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 50.

¹⁵⁸ Eren, **a.g.m.**, s. 240.

¹⁵⁹ Pamuk, **a.g.e.**, s. 127; Batmaz, **a.g.m.**, s. 252.

mültezimlere devretmeye başlamışlardır. Böylece devletin vergi kaynakları peşinde koşan bir mültezimler hiyerarşisi ortaya çıkmıştır¹⁶⁰.

Üreticiler ise yüzyıllardır yaptıkları gibi gittikçe küçülen topraklarını ekmeyi sürdürmüşlerdir. Fakat şimdi ürettikleri ürün üzerinde hak iddia eden kişi sayısı daha fazladır¹⁶¹. Tımar sistemiyle karşılaştırıldığında iltizam sistemi vergiyi ödeyen üreticiler için çok daha ağır şartlar getirmiştir. Tımar sisteminde, sipahi uzun dönemli çıkarlarını korumak için reayayı korumak zorundaydı fakat iltizam sisteminde, kısa zamanda en yüksek karı sağlamayı amaçlayan mültezim, köylü üzerindeki baskıyı arttırmıştır¹⁶². Bu da Osmanlı ekonomisi için olumsuz sonuçlar doğurmaya başlayınca, devlet gelecek yılların mali kaynaklarını yıpranmaktan korumak ve reyanın güvenliğini sağlamak için bazı mukataaları kayd-ı hayat şartıyla vermeye başlamıştır. Bu sisteme de malikane sistemi denilmiştir¹⁶³.

3.5. Malikane Sistemi

Malikane sistemi denilen ve 1695 yılında uygulanmaya başlayan bu sistem. Osmanlı maliye tarihinin tüm XVIII. yy'ını etkileyen en önemli gelişmedir. Malikane sisteminde, mukataalar mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla veriliyordu¹⁶⁴. 10 Ocak 1695 tarihinde yayımlanan bir fermanla yürürlüğe giren bu sistem, mültezimlerin mümkün olduğu kadar kar sağlamak uğruna tahrip ettikleri vergi kaynaklarını düzenlemek ve devam ettirmek için değişmez bir mültezime bırakmayı amaçlamaktaydı¹⁶⁵.

Mukataaların en fazla üç yıl gibi kısa sürelerle mültezimlere verilmesi mültezimlerin en kısa zamanda en fazla kar elde edebilmek için gelir kaynaklarını sömürmelerine yol açıyordu. Özellikle köylüler mültezimlerin baskısı altında eziliyordu. Mukataaların süreleri uzatılırsa, mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha dikkatli davranacakları reayayı koruyacakları umuluyordu¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Batmaz, **a.g.m.**, 251; Yücel, "a.g.m"., s. 682.

¹⁶¹ Batmaz, **a.g.m.**, s. 251.

¹⁶² Evren, **a.g.m.**, s. 241.

¹⁶³ Yücel, **a.g.m.**, s. 683; Ö.L. Barkan, "Çiftlik", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul: (1990) s. 794.

¹⁶⁴ Eren, a.g.m, s. 241.

¹⁶⁵ Genç,**a.g.m.**, s. 285.

¹⁶⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s. 129.

1965 yılında yayımlanan bir fermanla malikane sisteminin işleyiş kuraları resmen belirlenmiştir. Malikane sahibinin en başta yaptığı peşin ödemeye muaccelle adı veriliyordu. Muaccelelerin yanı sıra malikane sahibi her yıl mal adı verilen ödemeleri yapmakla sorumluydu. Mukataa sürelerinin uzatılarak, kayd-ı hayat şartıyla verilmesi, peşin ödemelerin miktarını arttırmıştır. Malikane sistemi ilk elde acil giderlerin karşılanmasında önemli gelirlerin hazineye geçmesini sağladıysa da uzun dönemde çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir¹⁶⁷.

Peşin ödemelerin büyüklüğü nedeniyle, yapılan açık arttırmalara büyük devlet memurlar, tüccarlar ya da büyük tefeciler katılmıştır. Açık arttırmalara katılımın sınırlı olması açık arttırmaya katılanların kendi aralarında anlaşmaları sonucunu doğurmuş, bu durum devlet hazinesine girmesi beklenen gelirin düşük olmasına neden olmuştur. Ayrıca malikane sahibinin ölümünden sonra varisleri, açık arttırma sonucunda ortaya çıkan en yüksek bedeli vermeyi kabul ederek malikaneyi aile içinde tutabilmişler ve kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamışlardır¹⁶⁸.

İstanbul'da açık arttırmalara katılan malikane sahipleri, taşradaki malikanelerinin vergi gelirlerinin toplanması işiyle her zaman kendileri ilgilenmiyorlardı. Zamanla malikane sahipleri, iltizam sistemine benzer tarzda, vergi toplama işlerini alt mültezimlere bırakma yoluna gitmişlerdir. Böylece iltizam sistemindeki gibi bir malikaneci hiyerarşisi ortaya çıkmıştır¹⁶⁹.

Genel olarak bakıldığında, tımar sisteminden iltizam sistemine, oradan da malikane sistemine geçiş birbirine kenetlenmiş varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisinin doğmasına yol açmıştır. Tefecilikte uzmanlaşmış, ticaret yapan bu büyük tüccarlar da hiyerarşinin başını oluşturmuştur. Bu tüccarlar büyük mültezimlere, eyalet valilerine ve yüksek rütbeli subaylara, ihale bedelinin peşin ödenen bölümünü ödünç vererek mali destek sağlıyorlardı. Eski tımar sahipleri, din adamları ve küçük mültezimler bu hiyerarşiyi tamamlıyor ve büyük mültezimlerin gelir kaynaklarının küçük bir bölümünü oluşturuyorlardı¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Genç, **a.g.m.**, s. 249; Kıray, **a.g.e.**, s. 62, Barkan, "Çiftlik", s. 794.

¹⁶⁸ Pamuk, **a.g.e.**, s. 129; Kıray, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁶⁹ Pamuk, **a.g.e.**, s. 130; Eren, **a.g.m.**, s. 240; Yücel, **a.g.m.**, s. 683; Batmaz, **a.g.m.**, s. 252. Malikane Sisteminden beklenen gelirlerin sağlanamaması üzerine sistem 19. yy'ın başında kaldırılmıştır.

¹⁷⁰ Kıray, **a.g.e.**, s. 61.

Topraklı ayanlar, aynı zamanda, özel ordular oluşturarak zora dayalı birer güç durumuna geldiler 18. yy boyunca ayanlar özerkliklerini ve topraklarını genişletmeye yöneldiler. Aşırı vergilendirme ya da borç dolayısıyla terk edilmiş toprakları işgal ederek, otlakları, ormanları ve köylülerce kullanılan diğer toprakları ele geçirerek, toprak denetim kurdular ayrıca merkezi hazine için bir diğer sorun da mukataaların ihale edilebilmesi için mültezimin gerçekten ölüp ölmediğinin belirlenmesiydi¹⁷¹.

18. yy sonunda ayandan bazıları kendi ordularına hazinelerine ve yönetimlerine sahip yerel derebeyi olmuşlardır. Bu egemen güçler İstanbul'a pek az vergi ödüyorlar ve padişahın kendilerini ortadan kaldırma yolundaki tüm girişimlerine karşı koyuyorlardı. Padişahların zaman zaman bu güçleri iç ve dış olaylarda kullanmaları da bu güçlerin yasallaşmalarına yol açmıştır¹⁷².

18 yy sonunda merkezi devlet vergi tabanı üzerindeki fiili denetimini yitirmiştir. Bu duruma çözüm olması düşüncesiyle 19. yy başlarında harcamaların merkezileştirilmesi amaçlanmıştır¹⁷³.

4. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMDAN ALINAN VERGİLER

Osmanlı tımar sisteminde reyanın dirlik sahibine olan sorumlulukları yanında dirlik sahiplerinin de merkeze karşı sorumlulukları vardır. Reyanın dirlik sahibine olan mali yükümlülükleri üç kısımda ele alınabilir¹⁷⁴.

4.1. Ürün Üzerinden Alınan vergiler (Harac-ı mukaseme)

Bunlar zirai vergiler ve hayvanlardan alınan veriler olarak iki bölümde incelenebilir.

¹⁷¹ Genç, **a.g.m.**, s. 250.

¹⁷² Stanford S. Shaw, Ezel Kural Shaw, Çev.: M. Harmancı, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, (İstanbul: E Yayınları, 1983), s.267.

¹⁷³ Kıray, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁷⁴ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 204.

Zirai vergiler genellikle öşür adı altında toplanmaktadır ve %10 civarında bir orana denk gelir. Aslında Müslümanlardan alınan ve mülk toprakların ürünlerinin zekatını ifade eden öşür, onda bir demektir¹⁷⁵. Fakat Osmanlı Devleti'nde harac-ı mukaseme vergisinin ve toprak kirasının bir alt dilimi olarak görülmüştür.

Öşür, toprak ürünlerinden vezir, kumandan vs. lere ayrılan pay olan salariye ile birlikte alınır. Bu vergilerin aynı olarak alınması mecburiyeti vardı. Dirlik sahiplerinin reayadan nakdi karşılık istemeleri çoğunlukla yasaktı¹⁷⁶.

Zirai vergilerin çoğunu buğday, arpa ve çavdardan alınan öşür ve salariye oluşturur. Bunlardan başka meyve bahçelerinden alınan bahçe; kavun, karpuz, ve hıyardan alınan bostan; turfanda meyvelerden alınan kevarak; baldan kovan; pamuktan penbe; ipek kozalarından alınan harr gibi vergilerde vardır¹⁷⁷.

Hayvanlar üzerinden alınan vergiler ise otlak vergisi, yaylak ve kışlak vergisi, ağnam vergisi ve ağıl vergisi olarak incelenebilir.

Otlak Vergisi, Hayvanların otlatıldığı dirliğin sahibine verilen vergidir. Sancak içindeki sürülerden alınmazdı. Bu vergiyi genellikle başka bir sancağa bağlı olan konar-göçerler öderlerdi.

Yaylak ve Kışlak Vergisi Sürü sahiplerinin sürülerini otlattıkları yaylak ve kışlakların dahil olduğu dirliğin sahibine yılda bir defa aynı ve nakdi olarak ödedikleri vergilerdir. Köylülerin kayıtlı buldukları tımar sınırları içinde otlattıkları koyunlardan yaylak ve kışlak vergisi alınmazdı. Dışardan veya başka bir köyden gelip, bir köy sınırları içinde kışlayan sürüden yılda bir kere kışlak vergisi alınır¹⁷⁸.

Resm-i Ağnam, Resm-i Ganem, Adet-i Ağnam ve Adet-i Ağnam merkez hazinesine ait bir koyun-keçi vergisiydi. Fakat tımar sisteminde alınan koyun-keçi vergileri dirlik sahiplerine aittir. Padişah ve vezir haslarında adet-i ağnam olarak bir koyundan bir akça alınır.

¹⁷⁵ Ö. L. Barkan, "Öşür", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul, (1990) s. 800.

¹⁷⁶ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 204; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 108; Pamuk, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁷⁷ Barkan, "Öşür", s. 800.

¹⁷⁸ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 205.

Ağıl Vergisi, Adet-i Ağnam'a ek olarak, üç yüz koyun başına beş akçe olarak alınır. Bazen bunun yerine bir kuzu ya da koyun verildiği de olurdu. Bazı koyun-keçi vergileri 1595 yılında mukataa yoluyla merkez hazinesine bağlanmıştır¹⁷⁹.

4.2. Toprak Üzerinden Alınan Vergiler (Harac-ı Muvazzaf)

Yerleşik veya konar-göçer reaya, kullandıkları topraklara karşılık toprak sahibine bazı vergiler öderlerdi. Bunlar: Resm-i Çift, Çiftbozan Vergisi, Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm, Tapu Vergisi ve Asiyab Vergisi olarak adlandırılmaktadır.

Resm-i Çift, Hem toprağa bağlı hem de hane başına alınan bir vergidir. "Kulluk Akçası", "Raiyet Resmi" olarak da bilinir. Bir çift sabit bir büyüklüğe göre değil, arazinin verimine göre hesap edilmiştir¹⁸⁰. Buna göre en verimli topraklarda 60, verimli topraklarda 70-80 orta verimli yerlerde, 100-120 verimsiz topraklarda ise 150 dönüm bir çift sayılmıştır¹⁸¹. Bir çiftlik toprak için yılda bir defa alınırdı. Çift vergisi alındığı, eyalete göre 10 akçadan 50 akçaya kadar olabilirdi¹⁸².

Çiftbozan Vergisi, Devlet, toprakların düzenli bir şekilde işletilmesini istiyordu. Kullanıma bırakılan toprağın üç yıl üst üste boş bırakan çiftçinin toprağı elinden alınıp bir başkasına verilirdi. Köylünün toprağı boş bırakmasıyla zarara uğrayan dirlik sahipleri, eğer köylü başka bir tımar da çalışmış ise tekrar öşür ve çift vergisi istemek hakkına sahipti¹⁸³.

Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm, yerleşik veya konar göçer reayanın çiftlik statüsü dışındaki topraklar için ödedikleri vergilerdir. Bunlar dönüme ve verime göre senlik olarak arazi sahibine ödedikleri vergilerdir¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 205.

¹⁸⁰ Ö. L. Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, C. I, (İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. 1943), s. 65.

¹⁸¹ Halaçoğlu, **a.g.e.** s. 108.

¹⁸² Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyet Rüsümü", **Belleten**, C. XXIII / 92, (1959) s. 598.

¹⁸³ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C II, (Ankara, AÜDTCF Yayınları, 1971), s. 100; Şükrü Nişancı, **a.g.e.** s. 78; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 108; Pamuk, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁸⁴ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 109.

Tapu vergisi, bina yapılarak ya da harman yeri şekli de kullanılarak zirai faaliyetlerin dışında bırakılan miri topraklardan belirli bir değer olarak alınır. Sonraları bu vergiye bedel-i öşr, mukataa-ı zemin veya icare-i zemin denilmiştir.

Asiyab Vergisi ise dirlik içindeki değirmenden belirli bir değer olarak alınır.

4.3. Kişi Üzerinden Alınan Vergiler:

Bunlar, İspenç Vergisi, Bennak Vergisi ve Mücerred Vergisi, Arus Vergisi, Bad-ı Heva, Yava Vergisi ve Resm-i Cürüm ve Cinayet Vergisi olarak adlandırılmaktadır.

İspenç Vergisi, Müslüman olmayan reayadan alınan baş vergisidir. Bunu ödeyenler çift vergisi vermezler¹⁸⁵.

Bir tımara kaydolup toprağı olmayan ve başka bir işle uğraşan evli reaya bennak vergisi, babasının yanında ya da kendi başına çalışan bekar reaya ise mücerred vergisi öderdi¹⁸⁶.

Arus vergisi, evlenen kız veya kadınlar için erkeklerden alınan vergidir.

Bad-ı Heva vergisi ise bir kişinin mal, mülk ve davarına zarar verenlerden alınan cezadır.

Yava Vergisi, kaybolmuş hayvanın bulunması halinde sahibinden alınan vergidir.

Resm-i Cürüm ve Cinayet vergisi ise dirlik toprakları içerisinde işlenen suçlardan alınan para cezalarıdır.

¹⁸⁵ Nişancı, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁸⁶ **Aym.**, s. 79; Pamuk, **a.g.e.**, s. 44.

5. OSMANLI DEVLETİ'NDE REAYA'NIN DURUMU

Osmanlı devleti'nde toplum iki ana grup altında ele alınabilir. Bunlardan birincisi askeri denilen ve görevleri gereği vergilerden muaf olan kesimdir. İkincil ile şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerin oluşturduğu, vergi vermekle yükümlü reyadır¹⁸⁷. Reaya'dan bir kişi devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutularak askerlikle görevlendirilirse göreve devam ettiği sürece raiyyet¹⁸⁸ statüsü sona ererdi ve askeri görevi bitince tekrar raiyyet olurdu¹⁸⁹.

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde yaşayan reaya, raiyet rüsumu adı verilen çift bennak ve mücerred vergilerini, gayrimüslim olanları çizye ve ispençe vergilerini, devletin olağanüstü bir durum karşısında aldığı avarız-ı divaniye ve öşür gibi vergileri vermek zorundaydı¹⁹⁰.buna karşılık Osmanlı şehirlerinde yaşayan reaya, tarımla uğraşmadığı için devlet tarafından daha farklı biçimde vergilendirilmiştir. Ticaret yapan, el sanatları ile uğraşan kişiler olan şehirli reaya, pazarlarda sattıkları mallar dolayısıyla vergi vermişler ve kurdukları lonca¹⁹¹ teşkilatı ile de yönetimde söz sahibi olmuşlardır¹⁹².

Osmanlı Devleti'nde köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terk ederek başka yerlere gidemezlerdi. Fakat isyan, eşkıyalık hareketleri ve celali gibi olaylardan dolayı küçük yerleşim birimlerindeki reaya, büyük yerleşim yerlerin göç etmiştir. Devlet bu durumu düzenlemek için emirler çıkarmış olsa da başarılı olamamıştır¹⁹³.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yaşamında tarımın önemli bir yeri vardır. Köylerde yaşayan çiftçiler, geçimlerini toprağı işleyerek sağlamaktadırlar. Ziraat yapan köylüler, elde ettikleri ürünün vergisini vererek, sorumluluklarını yerine getirirlerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk fütuhat dönemlerinde ganimet mallarının çokluğu dolayısıyla

¹⁸⁷ Reaya: kelime anlamı güdülen idare olunan kişiler olup, genellikle Osmanlı tebaası ve daha özel anlamda köylü anlamında kullanılmıştır. Bkz. Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügatı** (İkinci Basım, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986) s. 283, Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁸⁸ Raiyet, reyanın tekilidir.

¹⁸⁹ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁹⁰ **Aym**, s. 103.

¹⁹¹ Lonca: Her esnafın kendi arasında kurduğu bir esnaf teşkilatıdır. Her loncanın kendine has gelenekleri ve görenekleri vardır. Loncanın başında mesleğin en yaşlısı olan ve şeyh denilen kişi bulunurdu.

¹⁹² Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁹³ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı" **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XV / 1-2 (1976) s. 267.

çiftçinin ağır vergilerle baskı altında tutulmadığı anlaşılmaktadır. Birinci Osman döneminde Germiyan'dan birisinin gelerek, bir şehir pazarının “bacı” iltizam almak istediğinde, padişahın kendisine bac'ın ne olduğunu sorduğunu, pazara gelenlerden alınan para cevabı verilince “senin Pazar ehlinde alacağın mı var ki akçe alırsın!” dediğini, bunun bütün padişahlar tarafından alındığı söylenince padişahın, bir kişi kim kazanır gayrının mı olur. Onun mülkünde benim ne dehlim vardır kim andan akçe alam” diye cevap verdiği anlatılır¹⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nde köylü, ektiği toprağın, diktiği meyve ağacının bağı ve kovanın öşür ve vergilerini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek devletin hizmet karşılığı toprakları bıraktığı arazi sahibine veya vakıf ise vakfa vermek zorundaydı¹⁹⁵. Osmanlı'da çiftçi çift vergisi, dönüm vergisi, bennak ve mücerred vergilerini, çiftbozan vergisini ve öşür vergisini ödemek zorundaydı¹⁹⁶.

Devlet reayanın keyfi davranışlarla ve vergi baskısı altında ezilmemesi için kanunlar çıkarmış ve bu kanunlarda sipahi ve reayanın sorumlulukları sınırları belirtilmiştir. Reaya yılda bir gün öşürü sipahinin gösterdiği yere taşımakla sorumludur. Ayrıca sipahi ahırının yapımı da reayanın görevidir. Eğer sipahi başka bir köyde oturuyorsa, köyü ziyarete geldiğinde onu üç güne kadar ağırlamak yine reayanın görevidir¹⁹⁷.

Reaya devamlı olarak reaya kalırdı. Osmanlı yazarları bunu, “reaya oğlu reayadır” sözüyle belirtirlerdi¹⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, devletin savaşlar kazanıp bol ganimet elde etmesinin de etkisiyle reayanın fazla vergi vermeye mecbur tutulmadığı fakat tımar sisteminin bozulması ve devletin de savaşlardan galip ayrılamamasının da etkisiyle vergilerinin ağırlaştırıldığı görülmektedir¹⁹⁹. Devletin mukataaları mültezimlere satmaya başlaması ise reaya üzerindeki baskıyı daha da arttırmıştır. Mültezimler kısa

¹⁹⁴ Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Devlet Basımevi (İstanbul: 1938), s. 34.

¹⁹⁵ Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁹⁶ Aynı, s. 109.

¹⁹⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁹⁸ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969) s. 62.

¹⁹⁹ **TZTBB**, s. 35.

sürede çok kar elde edebilmek için köylüleri ezmeye başlamışlardır²⁰⁰. Devlet her ne kadar önlemler alsada, ekonominin gittikçe kötüleşmesi, reayadan istenen vergileri arttırmıştır. Olağanüstü durumlarda alınan avarız vergisi de zamanla kalıcı hale gelmiş çiftçinin durumu ise günden güne ağırlaşmıştır²⁰¹.

6. OSMANLI DEVLETİ'NDE TARIMIN GELİŞEMEME NEDENLERİ

Osmanlı ekonomisinin en önemli özelliklerinde birisi tarıma dayanmasıdır. Çünkü Osmanlı toplumunun genel özellikleriyle bir köylü toplumdur. Osmanlı Devleti'nde tarımın geri kalmasının bazı sebepleri vardır. Bunların başında ise çiftçinin toprağın sahibi olmaması gelmektedir²⁰².

Çiftçi toprağın sahibi değil, sadece kiracısıdır. İlgili memurların izni olmadıkça toprağını terk edemez, bağ ve bahçe haline getiremez, çiftlik, anbar, değirmen, ahır gibi inşaat yapamazdı. Ayrıca sahibinin ölümü halinde, toprak birinci derecede varisine geçer, bunlar olmadığı zaman ise tasarruf hakkı kanunda belirtilmiş akrabalara tapu için belirli bir vergi vermek şartıyla geçerdi²⁰³. Köylünün toprak üzerindeki bu mülkiyet hakkı da emniyet altında değildi. Ülkenin her yanında türemiş olan eşkıyalık hareketleri, çiftçinin ürettiği ürünü bir anda kaybetmesine sebep olabiliyordu. Mütegalibenin yeni derebeyi, yeniçeri muhassıl gibi kişilerin köylüye zulümlerini devlet engelleyemiyordu²⁰⁴.

Zülüm ve haksızlık halinde ise köylünün başvuracağı merci adalet kapısı idi. Fakat Abdülaziz devrinde kurulan mahkemelere ve çıkarılan kanunlara rağmen adalet sağlanamıyordu. Teşkilat ve kanunla, ahlaksız hâkimleri ahlaklı hale getirtmek mümkün değildi. Kadılar mahkeme harçları ile geçindikleri için onların asıl davası haklıyı haksızı ayırmak değil, alam kesip harç toplamaktan ibaretti. Harcın yetmediği hallerde rüşvet de kendileri için servet edinme aracı idi²⁰⁵.

²⁰⁰ TZTBB, s. 37.

²⁰¹ Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi – Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, (İstanbul: Kazancı Kitap Tic Aş., 1995) s. 47.

²⁰² TZTBB, .s. 204; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, (Ankara: TTK Yayınları , 1972) s. 241.

²⁰³ Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 241.

²⁰⁴ TZTBB, s. 206.

²⁰⁵ Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 242.

Çiftçi ve köylü için hayatı zorlaştıran bir diğer sebep de yol yokluğu idi. Çiftçinin ürettiği malın yurtdışına pazarlanması bir yana ülke içinde bir pazardan bir pazara götürebilmesi bile mümkün olamıyordu. Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiş ve Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ile Hafız Paşa arasında gerçekleşen Nizip savaşına katılmış olan Moltke'nin anlattıkları yolların durumunu açıkça ortaya koyar. Moltke Sivas'tan Keban madenine gidişini şöyle anlatır: “Ertesi gün on fersah imtidadında cenuba hafifçe meyyal bir yayla katettik. Yayla göz görebildiğine karla kaplıdır. Ağaç falan tabiiki yok. Bazen tepeliklerin yamaçlarında bodur çamlara rastlanıyor. Uzaklarda ise yüksek karlı dağlardan başka bir şey göze çarpmıyor. Kar üzerinden işleye işleye hayvanlar ayaklarıyla bir yol yapmışlar lakin yol değil sırat köprüsü, kıldan ince, kılıçtan keskin hayvanlar sıralanmış, bu yolun üzerinde ihtiyat ile yürüyorlardır. Karşidan bir süvari gelecek olsa mutlaka atından inmeye mecbur olacaktı. Derken karşımızdan bir deve kervanı geldi. Bizim yükümüzün çözülmesi daha kolay olduğu için onlara yol verdik. Geçişleri bir saati buldu” diye anlatır²⁰⁶. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde hiçbir yerde, büyük şehirlerin civarları hariç yollara rastlamak mümkün değildir. Aralarında 80-100 km mesafe bulunan nahiyelerin birinde buğday çok olup, diğerinin kıtlıktan kırıldığı da olabilmektedir²⁰⁷. Bu durumda üretilen malların satılması mümkün değildir. Yol yokluğu tarımın gelişmesini engelleyen en büyük sebeplerden biridir.

Bununla birlikte bazı yıllarda yaşanan kıtlıklar da çiftçinin durumunu zorlaştırıyordu. Teknolojik araç-gereç kullanımının yetersizliği, sulama olanaklarının sınırlı olması, üretilecek ürünün iyi olup olmamasını yağmurun yağıp yapmamasına bağlı kılıyordu. Yağmur yeterince yapmazsa çifti ektiği tohumluğu bile alamıyordu²⁰⁸.

Tarımın gelişmesini engelleyen bir diğer sebep de vergilerin bütün ağırlığını köylülerin çekmesidir. Devlet gelirlerinin en önemli kısımlarını aşar, ağnam, canavar, orman hasılatı gibi köylülerden alınan vergiler oluşturuyordu²⁰⁹. Buna rağmen halkın şikayeti mültezimlerden idi. Mültezimler kasıt veya ihmal sebebiyle öşürü almakta geç

²⁰⁶ Karal, **a.g.e.**, C. VI, s. 219.

²⁰⁷ M. A. Ubucini, **Türkiye 1850**, Çev.: Cemal Karaağaçlı, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, (Tarih ve Yer Belirtilmemiş), s. 351.

²⁰⁸ **TZTBB**, s. 210.

²⁰⁹ **TZTBB**, s. 213; Sevimay, **a.g.e.**, s. 45.

kalmakta, bu sırada ürün uzun süre harmanlarda beklemekteydi öşür alırken de çeşitli hileler yapılmakta, paylarını ambarlara taşıtmak için köylüyü angaryaya tabi tutmaktaydılar. Köylü aşarı ödemediği zaman ise sapanı, öküzü, yatağı, kap ve kacağı satılmakta idi böylece vergi bir zulüm aracı haline gelmiş bulunuyordu²¹⁰.

Köylüler için vergilerin ağırlığını arttıran ve onların ezilmesine yol açan diğer bir konu ise iltizam uygulamasıdır. Önceleri birkaç kalem mal için iltizam uygulanırken zamanla her türlü gelir kaynağı iltizama verilmeye başlamıştır. İltizamı kazanan mültezimin en kısa zamanda çok kar elde etme düşüncesi köylüleri baskı altında tutmalarına sebep olmuştur²¹¹.

Çiftçinin ürettiği ürünü istendiği kişiye satamaması ve devletin imtiyaz verdiği kişilere satmak zorunda kalması da Osmanlı tarımının gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir²¹². Ülke içinde iç gümrüklerin olması, çiftçinin ürettiği ürünü bir başka pazara götürmek için ayrıca vergi vermek zorunda kalması nedeniyle çiftçi ancak kendi ihtiyaçları için mal üretir hale gelmiştir²¹³.

Çiftçi ağıri vergiler ve yolsuzluklar altında ezilmesine rağmen, çiftçinin ihtiyaç duyduğu krediyi alabileceği bir kuruluş yoktu.

Bu durumda çiftçi yüksek faizle tefecilerden borç alarak vergisini ödemeye çalışıyordu. Ama ürünün iyi olmaması veya kıtlık gibi durumlar olması durumunda çiftçi tefeciden aldığı kredi ödeyemeyerek tarlasını, evini, bağını ve bahçesini kaybedebiliyordu. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği sırasında kurduğu Menafi sandıklarının faydası görülünce bu sandıklar diğer şehirlerde de yaygınlaştırılmış. Fakat bu sandıklardan kredi alanlar genelde zengin toprak ağaları olmuştur. Hal böyle olunca köylünün tefecilere bağımlılığı devam etmiştir²¹⁴.

²¹⁰ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 442; Sevimay, **a.g.e.**, s. 45; **TZTBB**, s. 225.

²¹¹ **Aynı**, s. 65.

²¹² Sevimay, **a.g.e.**, s. 42.

²¹³ **TZTBB**, s. 74.

²¹⁴ **Aynı**, s. 233, Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 443, İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (İstanbul: Hil Yayın, 1983); Ubcini, **a.g.e.**, C. II, s. 345; Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi** (1820-1913), (Ankara: Yurt yayınları, 1984), s. 87.

Bununla birlikte tarımın geri kalmasının diğere bir sebebi de, çiftçinin tarım alanındaki yeniliklerden habersiz ve onlara yabancı oluşudur. Batıda tohum ıslahı, toprağı gübrelemek, makine ile işlemek ve ürünü makine ile toplamak gibi yenilikler görülürken, Osmanlı Devleti'nde çiftçi hala eski yöntemlerle tarım yapıyordu. Eski yöntemlerle yapılan tarımda, her yıl aynı oranda ürün alınamıyor ve gittikçe de azalıyordu. Adi tohumların kullanılması da, çiftçinin istediğı kadar emek harcarsa da yeteri kadar ürün almasını engelliyordu²¹⁵.

Devlet adamlarının yanlış politikaları da tarımın gelişmesine engel olmuştur. Avrupalı devletlere tanınan ayrıcalıklar ve bu ayrıcalıkların kapsamının gittikçe genişletilmesi nedeniyle, Avrupa ürünler Osmanlı pazarlarını doldurmuştur. Ayrıcalıklı devletler Osmanlı limanlarında serbestçe dolaşp, ticaret yapabilirlerken, Osmanlı tüccarları yüksek vergiler ödemek durumunda kalıyorlardı. Osmanlı tüccarı mallarını limana getirirken karada da gümrük ödemesi nedeniyle Osmanlı ticari hayatı tamamen yabancıların kontrolü altına girmiştir²¹⁶.

Ayrıca savaşlar, doğa olayları, eşkıyalık hareketleri, kıtlıklar gibi sebeplerle çiftçilerin geçimlerini şehirlerde aramaları tarımda el emeğı açığı ortaya çıkarmıştı. Bu durumda geniş tarım arazileri boş kalmıştır. Halkın güvenliğın tekrar sağlanmasına rağmen köylülerin şehirlerde yaşamalarını sürdürmeleri, tarımda emek açığının devam etmesine sebep olmuştur²¹⁷. 19. yy'da devletin emek kıtlığına karşı iskan siyaseti izlediğı görülür. 18462da Selanik'ten gelen Arnavutlar, 1850'de Macarlar bu düşüncelerle Batı Anadolu'da iskân edilmiştir²¹⁸.

Açıklanan bu koşullar altında tarımın gelişmesi mümkün değildi.

²¹⁵ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 442.

²¹⁶ **TZTBB**, s. 238-239; Piotr P. Moiseyev, "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu" **XI. TTK Kongresi (Ankara 5-9 Eylül 1990)** C IV, TTK Basımevi, Ankara, 1994 s. 1640.

²¹⁷ **TZTBB**, s. 101-102; Ubcini, **a.g.e.**, C. II, s. 342.

²¹⁸ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi (19. yy)**, (İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 1993), s. 60.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YY.'DA OSMANLI TARIMINDA MODERNLEŞME ÇABALARI

Osmanlı İmparatorluğu tarıma elverişli bereketli topraklara sahipti. Halkın büyük çoğunluğu hayatını topraktan kazanıyordu. Bu, böyle olmakla beraber tarım batılı devletlerde olduğu gibi ilerlememişti²¹⁹. Bu açıdan 19. yy Osmanlı tarımında yenilik hareketlerinin başladığı bir yüzyıl olmuştur.

1. ZİRAAT NEZARETİ'NİN KURULUŞU

1.1. Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde Lale Devri'nde (1718-1730) başlayan yenilik hareketleri devamlı olmamış sürekli kesintiye uğramıştır. Yenileşme hareketlerinin süreklilik kazanması ancak II. Mahmud'un saltanatının (1808-1839) son yıllarından itibaren mümkün olabilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ise yenilik hareketlerinin önünü açmıştır²²⁰. Bununla birlikte Yunan isyanı, Mısır sorunu gibi siyasi olaylar çözümlenmeye çalışılırken, merkez teşkilatında oldukça köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu amaçla Dahiliye, Hariciye ve Maliye Nezareti kurulmuştur²²¹.

3 Kasım 1839'ta Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile de yapılacak reformların sistematiği ortaya konmuştur. Tanzimat döneminde öncelikle zirai gelişme politikalarını ortaya konmuştur. Tanzimat döneminde öncelikle zirai gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulayacak bir zirai bürokrasi kurulmuştur. Giderek sayıları ve etkinliği artan bu kadroların uyguladığı zirai gelişme politikasının temel hedefleri üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik zirai ürünler üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması ve zirai üretim araçlarının modernleştirilmesiydi²²². Bu amaçla ziraat, ticaret, hıfız ve sanatın geliştirilmesi, halkın refahı ve memleketin imarının sağlanmasına dair konuları ayrıntılarıyla ele almak,

²¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, (I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri)*, c. VIII, (Ankara: TTK, Basımevi, 1983), s. 435; Ubcini, a.g.e., s. 339.

²²⁰ Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XII, (2002) s. 782.

²²¹ Saydam a.g.e., s. 788.

²²² Tefik Güran, *19. yy Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Eren yayıncılık, 1998) s. 45.

görüşmek ve önermek üzerine Babıali’de bir meclis kuruldu. (Haziran 1838)²²³ . hariciye Müsteşarı Nuri Efendi başkanlığında kurulan ve beş üyesi bulunan meclis görüştüğü konulara dair hazırladığı layihaları Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa’ya sunacak, o da iradesi çıkmak üzere Mabeyn’e arzedecekti. Yani meclis Hariciye Nezareti’ne bağlı olarak kurulmuştu²²⁴ .

Ziraat ve Sanayi Meclisi adını alacak meclis, amaçlarını gerçekleştirebilmek için gerektiğinde yurtiçinden ve yurtdışından, ele aldığı kanunların uzmanı olan kişilerle haberleşip bilgi alışverişinde de bulunabilecekti. Bundan dolayı da yabancı uzmanlar deneyim ve bilgilerinden yararlanılmak üzere meclise üye olarak atandılar²²⁵ . Mecliste ulamadan, bir kişinin bulunması gerektiğine inanıldığından Müftülüğe Mehmet arif Hilmi Efendi atanmıştır. Tercüme faaliyetlerine bakmak üzere Babıali, Tercüme Odası’ndan Fuad Efendi²²⁶ ve yazışmaları yürütmek üzere hariciye kaleminden Tevfik Efendi katip olarak meclise atanmışlardır. Meclisin Hariciye Nezareti’nin himayesinde kurulması ve mazbatalarını buraya sunması gibi durumlar, Mustafa Reşid Paşa’nın meclisin kurulmasındaki etkisini göstermektedir. Bu fikrin Paşa’nın 1834 Paris elçiliği sırasında olgunlaşmış olduğu muhtemeldir²²⁷ .

1.2. Ziraat ve Sanayi Meclisi Yerine Meclis-i Umur-u Nafia’nın Kuruluşu

Ziraat ve Sanayi Meclisi kısa bir süre çalışmalarını sürdürdü. Fakat eğitim ve öğretimin de meclisin çalışma alanlarına dâhil edilmesi ayrıca Ziraat ve Sanayi Meclisi adının meclisin görüştüğü konuların tamamını ifade etmediği gerekçesiyle, meclisin adı daha geniş kapsamlı olan Meclis-i Umur-u Nafia olarak değiştirilmiştir. (13 Eylül 1838)²²⁸ . Meclisin asıl ve tabii başkanı Hariciye Nazırlığı’nda bulunan kişi adına

²²³ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı’nda Reform (1836-1856)** (İstanbul: Eren

Yayıncılık, 1993), s. 258; Sevimay, **a.g.e.**, s. 50; Ahmet Lütü Efendi, **Vak’anüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi**, c. 4-5, (İstanbul: YKY, 1999), s. 936.

²²⁴ **TZTBB**, s. 76.

²²⁵ Fransız Mösyö Baraşen 6500 ve Mösyö Kor 2500 kuruş maaş üye tayin edildiler. Baraşen, ülkede ziraat

ve ticaretin geliştirilebilmesi için bazı tasarılar kaleme almış bilgili bir kişi olup, İran tarafından istenmesine rağmen Osmanlı Devleti’nde kalmayı tercih etmişti. Bkz. Akyıldız, **a.g.e.**, s. 259

²²⁶ Fuad Efendi, Tanzimat döneminin ünlü Hariciye Nazırı ve sadrazamı Fuad Paşa’dır.

²²⁷ Şerif Mardin, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)” **Makaleler II** (1990) s. 50.

²²⁸ “Evvelce tesis edilmiş olan Ziraat ve Sanayi Meclisi’nde azayı meclis beyninde cemi vukul ile müzakere olunan hususatin cümlesi fevaidi mülkiye ve menafi umumiye dair olduğundan bu meclise ziraat ve Sanayi Meclisi denilmektense Meclis-i Umur-u Nafia denilmesi kararlaşmıştır.” Bkz

Hariciye Müsteşarı'ydı. Fakat, işlerin çokluğundan dolayı müsteşarların toplantılara katılmadığı zamanlarda meclis başkanlığına bir kişi vekaleten bakıyordu²²⁹.

Meclis-i Umur-u Nafia'nın hazırladığı mazbatalar Dar-ı Şura-yı Babıali ve Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra iradeye arzediliyordu. Bu meclislere sunulan mazbataların görüşülmesi, işlerin yoğunluğu nedeniyle bazen gecikebiliyordu. Bunu önlemek amacıyla sadareten yazılan bir arz ile bundan sonra her meclisin hazırladığı mazbatanın başkanı tarafından direkt arzedilmesi teklif edildi. Eğer konu padişah tarafından uygun bulunursa uygulamak üzere gerekli yerlere havale edilecek, fakat tekrar incelenmesi istenirse o zaman normal seyir işleyecek, yani Dar-ı Şura ve Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra arzedilecekti. (2 Mayıs 1839) Bu durum çok önemlidir. Çünkü her ne kadar mazbatalar incelenmek üzere Dar-ı Şura ve Meclis-i Vala'ya gönderilecekse de, mazbataların direkt olarak padişaha arzedilmesi, meclise Dar-ı Şura'nın üzerinde bir mevki sağlamış gözükmektedir. Çünkü Dar-ı Şura mazbataları Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra iradeye arzedebiliyordu. Bu da ilk zamanlar da bu meclise verilen önemi açıkça göstermektedir²³⁰.

1.3. Ticaret Nezaret'inin Kuruluşu ve Meclis'i Umur'u Nafia'nın Buraya Bağlanması

Ülkede ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli düzenlemeleri tek elden yapmak üzere, Zahir Nezareti kaldırılarak müstakil ve Avrupa Devletlerinde olduğu gibi daha büyük yetkilere sahip olarak Ticaret Nezareti kuruldu. (24 Mayıs 1839)²³¹. Ticaret Nezareti'nin kurulmasından sonra, gördükleri işlerin birbirleriyle ilgisi dolayısı ile Meclis-i Umur-u Nafia da bu nezarete bağlandı. (20 Temmuz 1839)²³²

Ticaret ile ilgili konular görüşülürken beratlı Avrupa tüccarları ve Hayriye Tüccarları'nın temsilcileri (Şehbender) de mecliste bulunuyorlardı. Zahir Mübayaa usulünün kaldırılmasından sonra zahire konusuna bakma da meclisin görevleri arasında

---

TZTBB. s. 77.

²²⁹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 259.

²³⁰ **Aynı**, s. 260.

²³¹ **TZTBB.** s. 77.

²³² Sevimay, **a.g.e.**, s. 50.

dâhil edildi. Ayrıca Meclisin Ticaret Nezareti'ne bağlanmasıyla Meclis yeniden düzenlendi. Üye sayısı artırılarak görüşmelerde uyulacak kurallar belirlendi. Diğer meclislerde olduğu gibi burada da üyelerin bir konu hakkında görüşlerini kaleme alıp layiha şeklinde sunma hakları vardı. Görülecek konu hakkında etraflı bir şekilde düşünüp karara varabilmeleri için layihalar meclis toplantısından önce üyelere dağıtılacak, üyeler rütbelerin imtiyaz sağlayıcı veya sınırlayıcı herhangi bir etkisi olmaksızın fikirlerini çekinmeden söyleyeceklerdi. Pazartesi, Salı ve cumartesi olmak üzere haftada üç gün toplanacak olan meclisin aldığı kararlar, Türkçe ve Fransızca olarak kaydedilecekti. Meclis-i Vala'da olduğu gibi konu hakkında söz söylemek isteyen kişi ismini başkan veya vekili nezdindeki deftere yazdıracak, cevap vermek isteyenler de aynı tarzda hareket edeceklerdi. Oylamada eşitlik olduğunda tercih hakkı başkana aitti. Alınan kararın tekrar görüşülmesi söz konusu değildi. Üyelerin görüşülen veya gizliliği olan konular hakkında dışarıda konuşması yasak olup, aksi davranışlar cezalandırılacaktı²³³.

Meclisin, Ticaret Nezareti'ne bağlanması ile doğal olarak Meclis Başkanlığı da Ticaret Nazırı'na bağlanmıştı. Nazır bulunmadığı zamanlarda ticaret müsteşarı ona vekalet edecekti. Meclis hazırladığı mazbataları direkt olarak padişaha arzetmesi yönteminden vazgeçilerek, tekrar eski usule, yani Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra arzedilmesi yöntemine geri dönüldü. (9 Haziran 1840) Meclisin Ticaret Nezareti'ne bağlanması ile bu ayrıcalık durumu da son bulmuş oldu²³⁴.

Bu haliyle meclis, ticaret, ziraat ve sanatın geliştirilmesi için tasarılar hazırlayıp sunmak gibi teorik, Ticaret Nezareti de hazırlanan bu tasarımı uygulamak ve diğer dairelerle koordinasyonu sağlamak gibi pratik görevleri yerine getirmekle sorumludur.

18 Ağustos 1841'de Ticaret Nezareti kadrolarında yapılan bir düzenlemeden Meclis-i Umur-u Nafia'da etkilenmiştir. Görüşülen konuların ticaretle ilgili olduğu ve bu yüzden mecliste kendisine gerek olmadığı düşüncesiyle müftülük kaldırılmış, ayrıca üyeler ve katipler de azaltılmıştır²³⁵.

²³³ Akyıldız, a.g.e., s. 261.

²³⁴ Aynı, s. 261.

²³⁵ Üyelerden Mustafa ve Necmi Efendi ile birkaç müstemin tüccar; katiplerden de Bahir efendi meclisten ihraç edildi. Böylece meclisin üye sayısı 13'e düştü bkz. Aynı, s. 261.

Ticaret Nezareti ile ticaret mahkemesinin İstanbul gümrük emanetine bağlanmasından sonra varlığına ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle Meclis-i Umur-u Nafia da kaldırıldı. Haftada bir veya iki gün şebenderler, Hayriye ve Avrupa Tüccarı muhtarları ile ticaret mahkemesi katipleri gümrükte toplanarak tüccarlarla ilgili işlere ve davalara bakacaktı. Kaldırılan Meclis-i Umur-u Nafia katiplerinin meclise memur olmadan önceki görevlerine dönmelerine ve Meclis-i Vala'ya, Nafia ile ilgili bir konu geldiğinde bunu gümrük eminine havale etmesine karar verildi. (13 Aralık 1838)²³⁶.

Meclis, 1838 eğitim Reformu, Ziraat Mektebi²³⁷ ve Büyükdere Tuğla Fabrikası'nın kurulması gibi önemli girişimlerde bulunmuş ve bunların uygulanması için çaba harcanmıştır.

1.4. Meclis-i Ziraat'ın Yeniden Kurulması ve Maliye Nezareti'ne Bağlanması

Tanzimat Fermanı'nda memleketin bayındır, halkın da refahlı bir duruma getirilmesi temel fikir olarak kabul edilmiş ve bu konunun da her şeyden önce, ziraatın kalkınmasına bağlı olduğu belirtilmiştir. Bundan dolayı ziraat alanındaki çalışmaları düzenlemek ve kontrol etmek amacıyla 1843'te Ziraat Meclisi yeniden kurularak, bu sefer Maliye Nezareti'ne bağlanmıştır²³⁸.

İzmit kaymakamı Mustafa Efendi'nin başkanlığa getirildiği mecliste, mazbatalar diğer meclislerde olduğu gibi Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra arzedilecekti²³⁹. Meclis, yedi üye, biri başkatip olmak üzere üç katip ve bir tercümandan oluşuyordu. Üyeler haftada iki gün ya da sadece gerektiğinde toplanacaklardı²⁴⁰. Mecliste konuşulan konuların çeşitli olması, üyelerin de değişik konularda bilgili kişilerden seçilmesini

²³⁶ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 262.

²³⁷ Mektep ancak 1847 yılında Ayamama Çiftliğinde kurulabilmiştir.

²³⁸ **TZTBB**, s. 81; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri)**, c. VI (Ankara: TTK Basımevi, 1976), s. 221; Sevimey, **a.g.e.**, s. 50; Güran, **a.g.e.**, s. 45.

²³⁹ Mustafa Efendi'ye 10.000 kuruş maaş verildi ve rütbesi saliseye yükseltildi. Meclise atanacak üyeler, katipler ve tercümanın belirlenmesi Mustafa Efendi ile yapılacak görüşmeler sonunda belirlenecekti. Meclis için padişaha "Meclis-i Ziraat", "Meclis-i Sanat", "Meclis-i Felahat" ve "Meclis-i Mevadd-ı Dahiliye" isimlerinden birisini seçmek için dört seçenek teklif edildi. Sonunda Meclis-i Ziraat isim olarak seçildi. Bkz. Akyıldız, **a.g.e.**, s. 282.

²⁴⁰ **TZTBB**, s. 81; Karal, **a.g.e.**, s. 211.

gerektirdiğinden taşra sorunları hakkında bilgili İstefanaki ve Avrupa Tüccarın'dan Esteryo da meclis üyeliklerine seçilmişlerdir²⁴¹.

Meclis bağlı bulunacağı tüzüğünü hazırlayarak Meclis-i Vala'ya sundu. Buna göre meclis başkanı olmadan herhangi bir karar alınamayacaktı. Başkan hastalık veya başka bir nedenden dolayı gelemeyecek olursa, maliye nazırı bir üyeyi vekil tayin edip görüşmelerin devamını sağlayacaktı. Bütün üyeler hazır olmadıkça önemli konuların görüşülmesine başlanamayacağı gibi, bütün üyeler konu hakkında fikirlerini belirtmeden oylamaya geçilmeyecekti. Üyeler, fikirlerini kimseden çekinmeden özgürce açıklayabilecek, karşı görüşte bulunanlar birbirlerine güvenmeyecek, kararlar oy çokluğu ile alınacak ve eşitlik halinde karar maliye nazırına ait olacaktı²⁴².

Meclise sunulan konular deftere kaydedildikten sonra sırasıyla görüşülüp, kararın katip tarafından yazılan müsveddesi mecliste düzeltilerek maliye nazırına sunulacaktı. Nazır, meclisin görüşlerini uygun bulmadığı kendince doğru düşüncüyü de ifade ederek tasarı tekrar meclise iade edebilecekti. Meclis üyelerinden birinin ya da dışarıdan herhangi bir kişinin Avrupa'dan çeşitli konulara ait tercüme ettiği nizamnameleri de inceleyecekti. İncelenecek konu mevcut nizamla başvurmayı gerektirdiğinde bu, yazılacak divan tezkiresi üzerine maliye nazırının sahh işareti koymasıyla getirecekti. Ayrıca görüşü alınmak üzere meclise çağrılacak rütbe sahibi kişiler, maliye nazırının yazısı ile, rütbesizler de meclisin tezkiresi veya adam gönderilerek çağrılacaktı. Meclisin hazırladığı mazbatalar, iradesi çıktıktan sonra, maliye katibi tarafından meclise getirilip kırmızı yazı ile görülmüştür işareti konmadıkça yürürlüğe giremeyecekti. Meclisin üstesinden gelemeyeceği derecede çözümü güç konular, sadrazamın huzurunda yapılacak meclis toplantısı ile karar bağlanacaktı²⁴³.

Yukarıda meclisin haftada iki gün ya da sadece gerektiğinde toplanacağını belirtmiştir. Daimi üyeler atandıktan sonra meclis, her gün toplanmaya başladı. Üye sayısının artırılması ile görüşülen konuların daha sağlıklı olacağı düşüncesi, üyelerin çoğaltılması düşüncesini doğurdu. Bunun üzerine meclisin mevcut üyelerine, haftada iki

²⁴¹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 282.

²⁴² **Aym**, s. 282.

²⁴³ **Aym**, s. 283.

gün toplantılara katılmak üzere maliyedeki zahire, ağnam ve beytülmal müdürleri de eklenerek üye sayısı çoğaltıldı. Meclisin daimi üyelerinin yanında haftada iki gün toplantılara katılan geçici üyelere vardı ki bunların sayısı bir ara altıya kadar yükselmişti²⁴⁴. Bu üyelerin tamamı gayrimüslimdi ve maaşsız olmalarına rağmen, oy kullanma hakkına sahiptiler²⁴⁵.

Çalışmalarına başlayan meclis ilk iş olarak eyaletlere birer yazı göndererek, halkın geçimini ne ile sağladığı, bölgelerinde ne çeşit ürünün ne miktarda yetiştiği, bataklık veya ekilemeyen toprakların verimli hale getirilmesi konusunda ne gibi önlemlerin alınması gerektiği, halkın durumunun düzeltilmesi amacıyla ne çeşit araç gerece ihtiyaç olduğu veya ne kadar kredi verilmesi gerektiği, yaşadıkları yörelerde ticarete konu olan ürünlerin olup olmadığı, varsa nakliyatının hangi yolla yapıldığı gibi konular hakkında meclisin bilgilendirilmesini istedi²⁴⁶.

Meclis, bu soruların cevapları gelinceye kadar, ziraat ile uğraşanları yüksek faizden kurtarmak amacıyla faizleri kese başına beş kuruş (yani %1) olarak belirlemiştir²⁴⁷.

Ziraat Meclisi bunlara ek olarak, ülke çapında teşkilatlanıp, hizmet verebilmek için her eyalet ve sancağa birer ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere de ziraat müdür vekili atanmasını sağlamıştır. Hazırlanan Ziraat Müdürleri Talimatnamesi'ne göre, ziraat müdürleri ve vekilleri yaşadıkları yörenin ekonomik bakımdan güçlü aileleri arasından, mahalli meclis ve halk tarafından seçilecek, İstanbul'daki ziraat meclisinin onayı ile görevine başlayacaktı. Görevine karşılık maaş bağlanmayacağı ve hizmetinin bedeli olarak maddi hiçbir şeye sahip olamayacağı için hali vakti yerinde olanlar arasından seçilmesi uygun görülmüştür²⁴⁸.

Vekiller, ticaret ve sanayinin gelişmesi, halkın refah düzeyinin artması için ne gibi önlemlerin gerektiği konusunda, ziraat müdürleri aracılığıyla, ziraat meclisine

²⁴⁴ Geçici üyeler şunlardı: İstefanaki Bey, Hoca Agop, Misiyani, Vasiliki Esteryo, Feshanı Fabrikatörü Ohanes ve Askeroğlu

²⁴⁵ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 284.

²⁴⁶ **TZTBB**, s. 82.

²⁴⁷ **Aynı**, s. 82.

²⁴⁸ “Kendilerine maaş veya ücret verilmeyecek, şeref ve şan olsun diye çalışacaklar.” Bkz. Karal, **a.g.e.**, s. 211.

araştırmalarının sonucunu rapor edeceklerdi ihtiyacı olanlara düşük faizle kredi verilecek, ancak bu borcun sadece tarım ve sanayi için kullanılmasına özen gösterilecekti. Bölgenin yapısına uygunsa, alışılmış tarım ürünleri haricinde, ipek, pamuk, üzüm, pirinç gibi ürünlerin yetiştirilmesi teşvik edilecek, büyük ve küçük hayvan yetiştiriciliğinin önemi kavratılarak, hayvancılığa ilgi uyandırılacaktı²⁴⁹.

Meclis bir taraftan bu çalışmalarını yaparken diğer taratan da taşradan İstanbul'a bölgenin zirai yapısı hakkında bilgi vermek üzere yetkililer davet etti²⁵⁰. Bunlara ek olarak, her yerin ihtiyacını yerli yerinde görmek ve dolaşmak için üçer kişiden oluşan on imar meclisi oluşturdu. Bu meclisler kırsal bölgelere gönderilerek devletin tarımsal konumunu saptamak ve geliştirmek için politikalar üretmek amaçlanmıştır²⁵¹.

Tüm çalışmalarına rağmen, konusunda yetersiz ziraat müdürlerinin görevlendirilmesi, ilgisizlik nedeniyle merkeze gerçek araştırma sonuçlarının iletilmemesi ve en önemlisi gerekli alt yapının oluşturulması için ekonomik durumun giderleri karşılamaya elverişli olmaması, ziraat meclisinin bu alandaki çabalarını karşılıksız bırakmıştır.

1.5. Ziraat Meclisi'nin Maliye Nezareti'nden Alınarak Ticaret Nezareti'ne Bağlanması

Ticaret Nezareti, binasının tamir edilmek üzere boşaltılması üzerine 1845'te geçici olarak Ebniye-i Hassa müdürlüğü binasına taşınmıştı. Yeniden eski binasına taşınması için yapılan tartışmalar sırasında Ziraat Meclisi'nin de Ticaret Nezareti'ne bağlanması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Sonunda gördükleri işlerin birbirleriyle ilgili olması dolayısıyla, meclis, Maliye Nezareti'nden alınarak Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır²⁵². Ayrıca, meclisin, ticarethanede bulunan ticaret mahkemesi ile ilişkileri düzenlendi. Meclis üyelerinin bir kaçı mahkeme günlerinde ve mahkeme üyelerinden bazıları da davaların görüşülmediği zamanlarda, meclis görüşmelerine katılarak iki kurumun organize bir şekilde çalışmaları sağlandı. Fakat bu üyelerin, meclis

²⁴⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 222.

²⁵⁰ "1 Mayıs 1845'te mahalli ihtiyaçlar hakkında mütalaalarına mürecaat edilmek üzere her taraftan istenilen cüvüh ve kocabaşlar İstanbul'a gelerek Meclis-i Vala'da mütalaaları alınmış ve kendilerinden layiha istenilmiştir." Bkz. **TZTBB**, s. 85.

²⁵¹ Sevimay, **a.g.e.**, s. 51; Karal, **a.g.e.**, s. 222; Güran, **a.g.e.**, s. 47, Ubcini, **a.g.e.**, c. II, s. 339.

²⁵² Karal, **a.g.e.**, s. 222; Akyıldız, **a.g.e.**, s. 284; Sevimay, **a.g.e.**, s. 51; **TZTBB**, s. 89.

toplantılarına genellikle katılmamaları işlerin birikmesine neden oluyordu. Bu durum meclisin ticarethaneye taşınmasıyla daha belirgin bir hal aldı. Çünkü geçici üyelerin bir kısmı maliye memurlarından bir kısmı da tüccarlardan oluşmaktaydı. Meclisin ticaret nezaretine bağlanmasından sonra, maliye memurlarının toplantılara katılması zorlaştığından bunların yerine hem geçici hem de daimi üyeler atanarak meclisin üye sayısı arttırıldı²⁵³.

Giderek sorumluluğu artan meclisin, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak da işleri, nezareti aştığından 1846'da ilk defa olarak Ziraat Nezareti kuruldu²⁵⁴.

1.6. Ziraat Nezareti'nin Kuruluşu

Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan ziraat meclisi, daha sonra gördüğü işlerin birbirleriyle yakınlığı göz önünde bulundurularak Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. Fakat bir yıl kadar sonra, meclis Ticaret Nezareti'nden ayrılarak, bağımsız bir Ziraat Nezareti kuruldu. (16 Ocak 1846) Ticaret Nezareti'ne bağlı olan ziraat meclisi de üye sayısı arttırılarak bu yeni nezarete bağlandı²⁵⁵. Babıali'deki eski Meclis-i Vala ve hariciye dairelerinin birisi ticaret, diğeri de Ziraat Nezareti'ne ayrıldı. Ziraat Nezareti'nin nazırlığına da eski Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye Başkanı Arif Paşa atandı²⁵⁶. Arif Paşa'nın isteği üzerine, çalışmalarında daha istekli ve gayretli olmalarını sağlamak için katiplerin maaşlarına zam yapıldı²⁵⁷.

Ziraat Nezareti'nin kurulmasından dört ay gibi kısa bir süre sonra, beyaz üzerine sadır olan bir irade ile ziraat nezareti, tekrar Ticaret Nezareti'ne bağlandı. Bu karar da ortada uygulanacak bir ziraat programının ve yeterli bir devlet hazinesinin bulunmaması etkili olmuştur²⁵⁸. Bu kararı açıklayan belgede, nezaretin devlet için önemli ve gerekli olduğu kabul edilerek, bundan tam anlamıyla fayda sağlanmasının ise pek çok para, zaman ve külfete ihtiyaç duyurduğu belirtiliyordu. Mevcut haliyle bırakılmasının da pek bir yarar sağlayamayacağı düşüncesinden hareketle, gördüğü işlerin Ticaret

²⁵³ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 285.

²⁵⁴ Karal, **a.g.e.**, s. 52; Akyıldız, **a.g.e.**, s. 285; **TZTBB**, s. 89; Sevimay, **a.g.e.**, s. 52 Shaw., **a.g.e.**, c. II, s. 107; Saydam, **a.g.m.**, s. 788.

²⁵⁵ Karal, **a.g.e.**, s. 222.

²⁵⁶ Ziraat Nazırlığına atanan arif Paşa'ya 30.000 kuruş maaş bağlanmıştır.

²⁵⁷ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 139.

²⁵⁸ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 248.

Nezareti'nin görevlerini ayrıntısı olduğu belirtilerek Ziraat Nezareti'nin Ticaret Nezareti'ne bağlanması kararlaştırılmıştır²⁵⁹. Böylece Ziraat Nezareti, görevlerinin esaslarını bile belirlemeden ve herhangi bir çalışma ve varlık göstermeden Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır²⁶⁰.

1.7. Ziraat ve Ticaret Nezaretleri'nin Birleştirilmesi

Ziraat Nezareti kuruluşunda kısa bir süre sonra tekrar Ticaret Nezareti ile birleştirilmiştir. Böylece ziraat meclisi de eski konumuna dönmüştür. (22 Nisan 1846) Maliye Nezareti'ne bağlı iken azil ve atamaları bu nezaretten yapılan ziraat müdürlerinin ve vekillerinin atamaları da bundan böyle Ticaret Nezareti tarafından yapılacaktır²⁶¹.

1848 yılında Nafia Nezareti'nin kurulması ve nezaretin görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmek için, kendisine yardımcı olacak bir meclisin varlığına ihtiyaç duyması üzerine, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdüren Ziraat Meclisi, bu nezaretten ayrılarak, Nafia Nezaretine bağlanmıştır. Meclisin, ismi de Nafia Nezareti'nden dolayı Nafia Meclisi olarak değiştirilmiştir. (8-9 Mart 1849) Meclis, köprüler ve devlete ait binaların yapım ve tamir işleri ile ilgilenecekti. Ebniye Müdürlüğü, Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülerek, Ebniye Meclisi ile beraber Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır. Binalarla ilgili olarak Babıali'ye gelen evrak, buradan Nafia Nezareti'ne gönderilecekti. İncelenmesi için nezaret tarafından önce Ebniye Meclisi'ne oradan da Nafia Meclisi'ne gönderilecekti. Nafia Meclisi'nde düzenlenen mazbata, nazırın tezkiresi ile tekrar Babıali'ye iade edilecekti²⁶².

²⁵⁹ Ziraat Nezareti'nin Ticaret Nezareti ile birleştirilmesi hakkında sadarete tebliğ edilen iradede şunlar yazılıdır: “Ziraat Nezareti Devlet-i Aliyyece ehem ve elzem umuru cesimden ve ahali ve tebaa hakkında menafi mucip itinaya şayan mevaddan olup ancak menafi melhuzesinin meydana çıkarılarak yoluna konulması külliyetli akçe ve tekellüfatı vefireye mühtaç olduğuna ve saye-i teshilatveye-i cenab-ı padişahi da şu suretin hüsnü husulü eltafi ilahiyeden memul ile de bu dahi tezelden hasıl olmayacağı ve nezareti mezkurenin dahi hali hazır ile kalmasında bir mufaaf görülmeyeceği dergar bulunduğu müillü nezareti mezkure Ticaret Nezareti teferivatından olmak ciheti ile memur müstakil uhdesinde bulunması dahi maslahatta çatalığı mucip görüldüğü binaen şu çatalık mahzurunun defi zımında zikrolunan Ziraat Nezareti'nin Ticaret Nezareti'ne ilhak edilmesi” Bkz. Lütfi, **a.g.e.**, c. VIII, s. 99-100.

²⁶⁰ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 140; **TZTBB**, s. 90; Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 2.

²⁶¹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 285.

²⁶² **Aym**, s. 263.

Gerekli kereste ve odunun sağlanması, ormanların bilinçsizce yok edilmesinin önlenmesi ve sahillerle yakın yerlerde düzenli bir şekilde orman yetiştirilmesini sağlamak da Nafia Meclisi'nin göreviydi. Meclisin bir diğer görevi de İstanbul'un kaldırım yapım ve tamiri konularını görüşmekti²⁶³.

Bu kararların alınmasından bir hafta sonra Ticaret ve Nafia Nezaretleri birleştirilerek İsmail Paşa'nın sorumluluğuna verilmiştir. Nafia Meclisi de Tekrar Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. (14-15 Mart 1849)

Ticaret nazırının başkanlığı altında bulunan mecliste bu defa Ziraat Meclisi'nden getirilen yapı korunarak gayrimüslim tebaadan kimse meclise alınmamıştır. Meclis, ilmiyeden bir kişinin müftü olarak bulunduğu bu yeni yapısıyla, katiple birlikte 16 üyeden oluşuyordu²⁶⁴.

Zamanla ehliyetsiz kişilerin meclise alınması, meclisi kuruluş amacından saptırmıştır. Ülkede ulaşımın modernleştirilmesinin ticaret ve tarımı olumlu yönde etkileyeceği yönündeki beklentiler üzerine, ülkede demir yolları ve tali şose yolların yapımı hızlandı. Fakat bu çalışmalarını düzenleyici bir kurumun olmaması, çalışmalarını aksatıyordu. Her ne kadar Nafia Meclisi bu amaçla çalışmalar yapıyor olsa da, gereksiz ve bilgisiz kişilerin mecliste olmasından dolayı yeterli çalışmalar yapılamamıştır. Bunun üzerine, yapılan bir düzenleme ile Nafia Meclisi'nin bir şubesi olarak ve ülkede yol, köprü, kanal, bina vb. imar faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere Meclis-i Ma'abir (İmar Meclisi) kuruldu. (31 Ekim 1857) Nafia Meclisi bu yeni düzenleme ile tarım ve sanayi ile ilgili konulara bakacaktı²⁶⁵.

Bu yeni meclisin kurulmasından ve hemen hemen aynı işlerle ilgilenen iki meclisin çalışmalarının üzerinden bir sene bile geçmeden Nafia Meclisi Kaldırılmıştır. (29 Eylül 1859)

²⁶³ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 263.

²⁶⁴ **Aynı**, s. 263.

²⁶⁵ İmar Meclisi şu üyelere oluşuyordu: Mösyö Wolf, Mösyö Tiyer, Mösyö Tosi, .Mösyö Etsem, Mösyö

Agaton, Büyük Fossati, Karabet Kalfaazade, Tersane ve Tophaneden birer zabıt, Meclis-i Nafia üyelerinden Mehmet Efendi, Sivas Defterdarı Nazif Efendi ve Meclis-i Maliye üyelerinden İsmail Efendi. Bkz.: Akyıldız, **a.g.e.**, s. 264.

1869 yılına kadar devam eden bu durum sonrasında, ziraatın önemi anlaşılmış olmalı ki Ticaret ve ziraat Nezareti kurulmuştur. Fakat bu da ancak üç yıl devam etmiş ve 1872 yılında Ziraat kelimesi tekrar atılarak Ticaret ve Nafia Nezareti kurulmuştur. Nezarete bağlı olarak da Orman Meclisi ve Ziraat Müdürlüğü oluşturulmuştur²⁶⁶. 1873 yılında ise Ticaret Nezaretine bağlı olarak Ziraat Meclisi oluşturulmuş, Orman ve madenlerin idaresi ile Maliye Nezareti'ne bırakılmıştır²⁶⁷.

1876 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak bir ticaret ve Ziraat Meclisi oluşturulmuştur. Yayımlanan bir kararname ile bu meclisin görevleri şu şekilde belirlenmiştir. (25 Haziran 1876); Vilayetlerdeki menafi ve emniyet sandıklarının idaresi, İstanbul'da ziraat ve baytarlık konusunda bir okul açılması, vilayet merkezlerinde numune çiftliği kurulması, ürün çeşitleri ve hububat hakkında bilgilerin tam tutulabilmesi için ziraat istatistik kaleminin oluşturulması, ziraata ilgi duyanlara başkentte ders verilmesi, ülkenin her tarafında yayın yapacak bir ziraat gazetesinin kurulması, ziraatı teşvik etmek için yayın yapılması ve tercüme eserlerin hazırlanması, hayvan cinslerinin ve kullanılacak aletlerin açılacak sergilerle halka tanıtılması her çeşit alet ve edevatı icat eden ve düzenleyenlere bröve verilmesi, çift hayvanı ve tohumu olmayanlara tohum ve hayvan verilmesi, at koyun ve sığır cinsleri için ayrı ayrı haraların oluşturulması ve ziraat, ticaret ve sanatın gelişmesine engel olan vergilerin düzenlenmesi için yapılacak inceleme sonucunun maliye nezaretine bildirilmesi²⁶⁸.

Ayrıca 6 Nisan tarihinde sadarettin vilayetlere yazılan bir yazı ile İstanbul'da Ticaret ve Ziraat Meclisi'ne bağlı olarak, üyelerin ücretsiz çalışacak ve yirmi dört kişiden oluşan bir Ziraat ve Ticaret Cemiyeti oluşturulduğu, dolayısıyla vilayetlerde de böyle cemiyetler oluşturulması istenmiştir²⁶⁹.

Vilayet merkezindeki cemiyet on ikişer, sancak merkezindeki cemiyet sekizer ve kazadaki cemiyet dörder üyeden oluşacaktı. Üyeler ticaret ve ziraat ile uğraşan kişiler arasından seçilecekti. Bu cemiyetler haftada bir defa ya da gerektiğinde toplanacaktı. Kazadaki cemiyet sancaktaki cemiyete, sancaktaki cemiyet vilayet cemiyetine ve

²⁶⁶ Karal, a.g.e., c. VII, s. 249; TZTB, s. 198; Sevimay, a.g.e., s 52; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (İstanbul: Hil Yayınları, 1983) s. 98.

²⁶⁷ TZTB, s. 198.

²⁶⁸ Aym, s. 200.

²⁶⁹ Aym, s. 200.

vilayetteki cemiyet de doğrudan doğruya Ticaret Nezareti'ne başvurabilecekti. Cemiyet, dört mevsim başlarında ziraat ürünleri ve hayvanlar hakkında Ticaret Nezareti'ne bilgi verecekti²⁷⁰.

1880 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı oluşturulmuştur. Ayrıca daha önce Maliye Nezareti'ne bağlanan Orman ve Maden Müdürlüğü'nde Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı'na bağlanmıştır. Yine 7 Ağustos 1880 tarihinde yayınlanan bir nizamname İstanbul ile liva ve kaza merkezlerinde birer ziraat odası oluşturulması kararlaştırılmıştır. Oda üyeliği maaşsızdır. Bunların sayısı İstanbul'da yirmi dört, vilayet merkezlerin on iki, sancaklarda sekiz, ve kazalarda dördttür. Üyeler en az yirmi beş yaşında olacak ve dört senede bir seçileceklerdi. Üyelerin yarısı iki yılda bir değiştirilecekti. Vilayet odaları doğrudan doğruya Ticaret ve Ziraat Nezareti haberleşebilecekti ziraat odaları ayda en az iki defa toplanacaktı. Ziraat odalarının görevi ise her türlü hububat ve meyve orman ağaçlarının ve hayvanlarının ıslah ve geliştirilmesi için görüş ve önerilerini Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bildirmektir²⁷¹.

1883 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti, Orman ve Maden Müdürlüğü Umumiliği, Orman ve Maden Meclisi, Ziraat Müdürlüğü, Orman ve Maden Mektebi il Sanayi Mektebi'nden oluşmaktadır²⁷².

1884 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin ismi Ticaret Ziraat ve Osman Nezareti olarak değiştirilmiş ve nezaretin teşkilatın bir sanayi nefise mektebi eklenmiştir²⁷³.

Üç sene sonra yani 1887 yılında nezaretin adı tekrar değiştirilerek, ticaret ve Nafia Nezareti adını almıştır. Ayrıca nezaretin teşkilatına muhasebeci ve mektupçudan başka demiryolları, ticaret, ziraat, sanayi müdürlükleri ile hukuk müşavirliği de eklenmiştir. Bir yıl sonra da İstatistik Müdürlüğü bu teşkilata eklenmiştir. 1889 yılında Ziraat Bankası ve 1892 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar

²⁷⁰ **TZTBB**, s. 201.

²⁷¹ **Aym**, s 202.

²⁷² **Aym**, s. 201.

²⁷³ **Aym**, s 201.

mekteplerinin de Ticaret ve Nafia Nezareti teşkilatına eklendiği görülmektedir²⁷⁴. Ayrıca 1892 yılında tarımla ilgili merkezi bürokrasinin örgütlenmesinde önemli bir değişme olmuştur. Tarımla ilgili işlerin farklı dairelerin yetki alanına girmesinin sakıncalı olduğu anlaşıldığından, tek bir yönetim birimi altında toplanması kararlaştırıldı. Ziraat Heyet-i Fenniyesi adı verilen ve beş şubeden oluşan bu kurum, tarımın her yönüyle ilgilenen teknik nitelikte bir kuruluştur²⁷⁵.

Birinci şubeye tarımda ıslahat, yani tarıma açılacak topraklar, sulama işleri, teşvik tedbirleri ve sergiler gibi genel zirai gelişme konularıyla ilgilenme görevi verilmiştir. İkinci şube özellikle bağcılık alanında zirai mücadele konusu ile ilgilenecekti. Bağların ıslahı, filokseralı bölgelerin hastalıklardan temizlenmesi, fidanlık ve aşı merkezlerinin kudurması bu şubenin görevleri arasındaydı. Zirai eğitim işlerine bakan üçüncü şube tarım okullarını ve örnek tarlaları yönetme, yeni okul ve tarlalar kurma görevini üstlenmişti. İpek, ispirto, nişasta, yağ ve peynir imalatı ve meyve kurutma gibi tarım sanatları dördüncü şubenin, bulaşıcı hayvan hastalıklarının önlenmesi hasta hayvanların tedavi edilmesi örnek hara ve ahırları kurulması gibi hayvancılıkla ilgili işler ise beşinci şubenin görev alanlarını oluşturuyordu²⁷⁶.

1893 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti'ne İstanbul Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası ile ziraat bankası bağlanmıştır. Bununla birlikte Heyet-i Vükela'ya dahil olmayan bir Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin oluşturulduğunu ve bu nezarete Orman ve Maden Müdürü Umumiliği, Ziraat Müdürlüğü, bir başkan ve dört üyeden oluşan Orman Heyet-i Fenniyesi, bir başkan ve üç üyeden oluşan Maden Heyet-i Fenniyesi, Orman ve Maden Mektebi ile Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nin bağlandığı görülmektedir. Bir yıl sonra bu nezarete Ziraat Heyet-i Fenniyesi ile sanayi mektebi bağlanmıştır²⁷⁷.

1893 yılında kurulan Orman ve Maden ve Ziraat Nezaret nazırlığına Suriyeli Katolik olan Selim Melhame Efendi'nin getirilmesi ile ziraata verilen önem artmıştır. Selim Efendi tarım uzmanlarından oluşan bir kadro oluşturmuş ve Avrupa'ya ziraat öğrenimi görmek için çok sayıda Müslüman ve Rum öğrenci göndermiştir. Bu dönemde

²⁷⁴ TZTBB, s. 202; Sevimay, a.g.e., s. 52.

²⁷⁵ Tefik Güran, "Tarım Politikası (1839-1913)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. V, (1999), s. 306.

²⁷⁶ Güran, a.g.m., s. 306.

²⁷⁷ TZTBB, s. 202, Sevimay, a.g.e., s. 52.

ülkede tarım müfettişleri düzeni yaygınlaştırılmıştır²⁷⁸. Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin bu yapısı her hangi bir değişikliğe uğramadan meşrutiyete kadar korunmuştur²⁷⁹.

2. TARIMI GELİŞTİRMEYE YÖNELİK UYGULAMALAR

2.1. Çiftçiye Avans Verilmesi

1854 yılında Ziraat Meclisi'nin tarım ile ilgili olarak yaptırdığı anket, tarım kesiminde sermaye yokluğunu ortaya koymuştur²⁸⁰. Bu amaçla hükümet, tohumluğu, tarımsal üretim araçları ve hayvanları bulunmayan çiftçilere 3-4 sene vadeyle, faizsiz olarak yirmi milyon kuruş tutarında avans vermiştir. Bu belki de Osmanlı Devleti'ndeki ilk tarımsal kredidir²⁸¹.

Çiftçi, üretim ve tüketimi için gerekli finansmanı, çoğunlukla tefeciden çok yüksek faiz oranları ile ya da alivre satışlar yoluyla sağlıyordu. Alivre satış, ekilmiş ama elde edilmemiş ürünün ya da henüz doğmamış hayvanın % 30 - % 40 oranında düşük fiyatla satılması, çiftçinin sattığı malı üretmek için çalışması anlamına geliyordu²⁸².

Çiftçinin para sorununa bir çözüm bulmak amacıyla uygulanmaya başlayan avans sistemi olması ve gerekse dağıtılan avansın büyük kısmının hükümetle arası iyi olan toprak ağaları ile üst düzey yöneticilerin elinde kalmış olmasından dolayı sistemden beklenen fayda sağlanamadı. Beklenildiği gibi üretimde ciddi artışlar gerçekleşmedi ve köylerdeki para yokluğu aynı şekilde var olmaya devam etti²⁸³.

2.2. Mubayaa Usulünün Kaldırılması

Tanzimat döneminde zirai gelişme açısından çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bu amaçla çiftçilerin üretim alanlarını genişletmeleri, ticari değeri yüksek ürünlerin üretiminin yaygınlaştırılması ve üretimde modern araç gereç kullanılması teşvik

²⁷⁸ Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 283.

²⁷⁹ **TZTBB**, s. 202.

²⁸⁰ **Aynı**, s. 82; Ubcini, **a.g.e.**, c. II, s. 347.

²⁸¹ Sevimay, **a.g.e.**, s. 71; Karal, **a.g.e.**, C VII, s. 232.

²⁸² Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 233.

²⁸³ Ubcini, **a.g.e.**, c. II, s. 374; Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 233; Sevimay, **a.g.e.**, s. 71.

edilmiştir. Bunun için de ekiminin yaygınlaştırılması istenen ürünler için geçici vergi muafiyetleri sağlanmış zirai metotların modernleştirilmesini sağlamak amacıyla Avrupa'dan getirilecek araçlar için gümrük vergisi ödmeden ithaline olanak sağlanmıştır²⁸⁴.

Tanzimat döneminde zirai üretimi teşvik etmek amacıyla getirilen ilk değişiklik, zirai ürün ticaretinin serbestleştirilmesidir. Geleneksel ekonomik uygulamaların iki önemli örneği olan devlet tekelleri ve devlet mubayaaları büyük ölçüde kaldırılmıştır. Bu karar, zirai ürün ve hammaddelerin ticareti üzerindeki sınırlamaların kaldırılması açısından çok önemlidir (13 Temmuz 1837)²⁸⁵.

Mubayaa usulü başlangıçta askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir düzenleme olarak ortaya çıkmış, fakat 18. yy'ın sonlarında İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Mubayaa usulü, Zahirî Nezareti adı altında kurulmuş bir iktisadi devlet kuruluşunun zirai ürünleri her bölgede belirlenen kotalara uygun olarak satın alması ve İstanbul'da askeri ihtiyaçlar ve halkın ihtiyaçlarına ayırması şeklinde işleyen bir sistemdi. Devlet bu mubayaalardan miri mubayaa adı verilen bir bölümünde piyasa fiyatlarının çok altında sembolik bir ödemede bulunuyor, rayiç mubayaası adı verilen bölümünde ise miri mubayaa fiyatlarına göre oldukça yüksek, fakat piyasa fiyatlarından daha düşük fiyatlarla buğday, arpa, pirinç ve mısır gibi zirai ürünleri satın alıyordu. Bu uygulama ile hem devlet için mali bir kaynak oluşturuluyor hem de İstanbul halkının ve bu arada bürokrat kadroların ve askerlerin temel gıda maddesi olan ekmeğin ucuz olarak sağlanması amaçlanıyordu²⁸⁶.

Aynı şekilde İstanbul'da askerlere ve devlet memurlarına verilen et için Rumeli bölgesinde mevcut küçükbaş hayvanlardan kuzu ve oğlaklar dışında onda biri devlet tarafından belirlenen fiyatlarla satın alınıyordu. Tüketici gruplara öncelik tanıyan bu uygulamalar, üreticiye ise önemli ölçüde yük getirmekte ve üretim faaliyetlerini engelleyici etki yaparak, zirai gelişmeyi yavaşlatıyordu. Tanzimat yönetimi gerek devlet

²⁸⁴ Güran, **a.g.e.**, s. 50, Güran, **a.g.m.**, s. 309.

²⁸⁵ Mubayaa uygulanmasını kaldırılmasına rağmen devletin uğradığı zararların biraz hafifletilmesi için yılda bir kereye mahsus olarak halktan mubaya'at affi bedeli (bedel-i afv-ı mubaya'at) adıyla bir ücret alınması kararlaştırılmıştı. Fakat II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla, bu bedel akçesinden halkın zararına olacağı gerekçesiyle vazgeçildi. Bkz. Akyıldız, **a.g.e.**, s. 128.

²⁸⁶ Güran, **a.g.e.**, s. 50; Ahmet Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 23.

tekellerini ve gerekse mubayaa uygulamalarını kaldırarak, çiftçiyi ve üretimi teşvik edici bir uygulama gerçekleştirmiştir²⁸⁷.

2.3. Nafia Hazinesi'nin Kuruluşu

1845 yılında Meclis-i Vala başkanı Rıfat Paşa ile Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın ortak girişimleriyle, Rumeli ve Anadolu halkına borç olarak önceki senelerde verilen paralardan geri alınamayan ve bütçeye dâhil edilemeyen 22. 000 kesenin (yaklaşık 11.000.000 kuruş) geri alındıkça biriktirmek ve nafia giderlerinde harcanmak üzere Meclis-i Vala'ya bağlı bir nafia hazinesi oluşturuldu²⁸⁸. Bu paranın harcanması ile ilgili olarak Meclis-i Vala'da bir nizamname hazırlandı²⁸⁹.

1846'da tahsil edilecek paralarla meydana getirilecek bir fonun nafia sermayesi adıyla bütçeye konacak bir tertip altında toplanarak yol ve köprü yaşımı ve onarımında ve halkın kredi ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmasına karar verildi. Gerçekten de 1847-1848 mali bütçesinden başlayarak Nafia Mesarifi bütçelerde yer almaya başlamıştır²⁹⁰. Böylece ülkenin imar edilmesi için küçük de olsa bir fon oluşturulmuştur²⁹¹.

2.4. Memleket Sandıklarının Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce, tarım dışı alanda kredi kurumları olarak Eytam sandıkları ve vakıf paraları sayılmaktadır. Vakıf pazarlardan köy halkına vergi ödemeleri için kefillikte kredi veriliyordu. Fakat bu krediler zirai kredi piyasası için çok da önemli değildi. Yine sınırlı bir uygulama olmakla birlikte çiftçiye doğrudan kredi de verilmiştir. Devlet, tazimattan sonra zirai kredi alanında faaliyet gösterecek kurumlar kurma çabasına hız verdi. 1844'ten itibaren taşrada kurulan ziraat müdürlüklerinin bir görevi de yetenekli çiftçilere gerekli üretim araçlarını satın

²⁸⁷ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 213; Güran, **a.g.m.**, s. 309; Akyıldız, **a.g.e.**, s. 128, Güran, **a.g.e.**, s. 51.

²⁸⁸ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 213; Ubcini, **a.g.e.**, c. II, s. 347.

²⁸⁹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 140.

²⁹⁰ Güran, **a.g.e.**, s. 46.

²⁹¹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 141.

alabilmeleri için yapılacak yardımların miktarını belirleyerek Ziraat Meclisi'ne iletme²⁹².

1843 yılında, çiftçiye kullandırılmak üzere sermayesi oluşturulmuş, böylece 1843-46 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde büyük bölümü bu fondan olmak üzere 12, 5 milyon kuruştan fazla kredi verilebilmiştir. Fakat bu çabalar, zirai kredi probleminin çözümü açısından bir sonuç doğurmamıştır. Verilen krediler, daha çok afetlerden zarar gören bölgelere yardım fonu olarak kullanılmıştır²⁹³.

Bundan sonra 1845 yılında mahalli ekonomik gelişme problemlerini yerinde incelemek için vilayetlere imar meclisi komisyonları gönderilmiştir. Bu komisyonlara gittikleri bölgelerde kredi ilişkilerini araştırma ve gerek duyulan krediyi belirleme görevi verilmiştir. Komisyonun incelemelerine göre Anadolu için 12,7 ve Rumeli için 6 milyon kuruş krediye ihtiyaç vardı. Fakat devletin içinde bulunduğu durum göz önüne alınca bu miktar çok yüksek bulundu ve İzmit ve Gelibolu için üç milyon kuruşluk bir fon oluşturuldu. Bu fon için hazırlanan, nizamnameye göre çiftçilere hayvan ve tohumluk satın almak için kredi verilecekti. Krediye ihtiyaç duyanların ziraat müdürleri ve muhtarlar belirleyerek kaymakamlıklara bildireceklerdi. Kredinin ödenmesinden borçludan başka kefilleri ile köy muhtarları ve ihtiyar heyetleri sorumlu olacaktı. Kredinin faiz oranı % 12 olarak belirlenmişti²⁹⁴.

Tanzimatın başlangıcındaki bu çabalar çiftçiye küçük çaplı olarak tohumluk yiyecek yardımından ibaret kalmıştır.

Tanzimat sonrasında zirai kredi alanında ilk önemli gelişme Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturan Memleket Sandıkları'nın kurulmasıdır²⁹⁵ 1863'te ilk kez Tuna bölgesinde kurulan ve kısa sürede önemli bir gelişme gösteren sandığın 1867 yılı sonunda toplam sermayesi 20 milyon kuruşa ulaşmıştı. 1865 yılında benzer nitelikte sandıklar, Edirne eyaletiyle Tırhala sancağında da kurulması ile giderek sandıkların

²⁹² Güran, **a.g.e.**, s. 148.

²⁹³ **Aynı**, s. 149.

²⁹⁴ **Aynı**, s. 150; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 167.

²⁹⁵ Sevimay, **a.g.e.**, s. 52.

sayısı arttı ve zirai kredi alanında özel kredi kaynaklarına karşı güçlü bir alternatif oluşturdu²⁹⁶.

Memleket sandıkları temelde kaynaklarını kendi üyelerinden saptı ve yine kendi üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindedi. Sandığın sermaye kaynağını, o bölgede bulunan çiftçilerin sandığa verdikleri tarım ürünlerinin satılmasından elde edilen paralar oluşturuyordu. Sandıkları doğrudan doğruya halkın çoğunluğu tarafından seçilen dört üye yönetiyordu. Verilen en yüksek kredi miktarı 2.000 kuruştı. Yıllık % 12 faiz alınan kredilerin ödenme süresi, üç ay ile bir yıl arasında değişiyordu. Kredi, malların rehin gösterilmesi ya da kişisel kefillik karşılığında veriliyordu. Sandıkların yıllık faiz gelirleri, köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapım ve onarımı ve benzeri işlerinde kullanılıyordu²⁹⁷.

1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı sağlamak için öşürün onda biri oranında Menafi İnesi Hissesi adı altında bir vergi kondu ve memleket sandıklarının ismi Menafi Sandığı olarak değiştirildi ve yolsuzlukları önlemek için de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlandı²⁹⁸.

Gerek memleket sandıkları ve gerekse menafi sandıkları zirai kredi sorununu çözmede başarılı olamadılar çünkü sermayeleri bölgenin kredi ihtiyacının ancak çok sınırlık bir bölümünü karşılayabiliyordu. Ayrıca bu sandıklarda toplanan fonlar, gerçekten krediye ihtiyaç duyan küçük üreticilerden çok zengin ve nüfuzlu kişilerin eline geçiyordu. Devletin içine düştüğü mali bunalımlar karşısında da toplanan sermayeler hazineye aktarılıyordu. Bir taraftan uygulama yolsuzlukları ve diğer taraftan da hazineye aktarılan ve geri dönmeyen sermayeler yüzünden bu sandıkların işleyiş düzeni bozulmuştur. Böylece bu sandıklar, küçük üreticiye kredi sağlayacak yerde büyük üreticiler ve hazineye sermaye aktaran birer araç oldular²⁹⁹.

²⁹⁶ Güran, **a.g.e.**, s. 151, **TZTBB**, s. 140.

²⁹⁷ Güran, **a.g.e.**, s. 151; **TZTBB**, s. 141.

²⁹⁸ Güran, **a.g.e.**, s. 151.

²⁹⁹ **Aym**, s. 152.

2.5. Ziraat Bankası'nın Kuruluşu

Menafi sandıkları bütün eksikliklerine rağmen 1888 yılına kadar varlığını sürdürdü. Ziraat Bankası'nın kuruluş gerekçesinde, çiftçinin zirai kredi bulmakta güçlük çektiği, zirai gelişmeyi mevcut kredi ilişkilerinin engellediği ve menafi sandıkları uygulamasının başarısız olduğu öne sürülerek, tarım alanında faaliyet gösterecek bir bankanın kurulduğu belirtiliyordu³⁰⁰.

Ziraat Bankası adıyla kurulan banka, Menafi Sandıkları'nın hak ve görevlerini üstleniyordu. Bankanın yönetim merkezi İstanbul'da olacak, vilayet merkezlerinde ve tarım bakımından önemli sancaklarda birer şubesi açılacaktı. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı olarak çalışacak bankanın temel görevi satılabilir taşınmaz malların rehni ve sağlam kefillik karşılığında çiftçilere borç para vermek ve faizle mevduat kabul etmektir³⁰¹.

Bankanın sermayesi, Menafi Sandıkları'nın aktifindeki para ve alacaklardan, aşarın onda biri oranında alınacak iane hissesinden ve banka çalışmaya başladığında açılacak kredilerin getireceği faizlerinden meydana gelecekti. İane hissesi, bankanın sermayesi 10 milyon liraya ulaşınca kaldırılacaktı. Ayrıca banka mevduat kabul edecek ve en azından üç ay vadeli mevduata % 4 faiz ödeyecekti³⁰².

Bankanın yetkili yönetim organları, genel müdürlükle yönetim kurulu olacaktı. Bankanın genel müdürünü, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin teklifi ile padişah atayacaktı. Bankanın yönetim kurulunu; genel müdür ve yardımcısı Şura-i Devlet ve Divan-ı Muhasebat'tan birer üye, Ticaret Nafia Nezareti'nin seçtiği bir ve İstanbul Ziraat ve Ticaret odasının seçtiği iki üye ile İstanbul ziraat başmüfettişi oluşturacaktı. Yönetim kurulu, Şura-i Devlet'ten atanacak olan üyenin başkanlığında ayda en az bir defa toplanacaktı. Taşrada açılan şubelerin yönetim kurulları, şube müdürü ve ziraat müfettişi ile ticaret ve ziraat odaları ve daire-i belediye üyeleri arasından seçilecek iki kişiden oluşacaktı³⁰³.

³⁰⁰ Sevimay, **a.g.e.**, s. 52; Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 284.

³⁰¹ Güran, **a.g.e.**, s. 152.

³⁰² Aym, s. 153; Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 284.

³⁰³ Güran, **a.g.e.**, s. 153.

Banka zirai işlerde kullanmak şartıyla yalnız çiftçiye kredi verecekti. Kredi, ya taşınmaz bir malın rehni ile yada başka bir kişinin kefilliği ile alınabilecekti. Rehin olunacak mallar, bina tarla bağ ve bahçelerdi.

Bir kişiye verilebilecek en yüksek kredi, sermayesi bir milyon kuruştan az olan sandıklarda beş bin, sermayesi bir ile bir buçuk milyon kuruş olan sandıklarda on bin kuruştur. Kredi vadesi her yıl anapara ve faiz borcundan o yıla düşen miktarın ödenmesi halinde 1-10 yıl ve anapara ile faizin vadenin sonunda ödenmesi halinde ise üç aydan bir yıla kadar olacaktı. Kredi için uygulanacak faiz oranı % 6'dır³⁰⁴.

Bankanın yıllık net kazançları üç bölüme ayrılacaktı. Birinci bölümü sermayeye eklenecek, ikini bölümü banka şubesinin bulunduğu vilayetin zirai gelişme projelerinin finansmanında, sön bölümü ise merkeze gönderilerek Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hayvan ve cinslerinin ıslahı ve hastalıklardan korunması iyi cins tohumlar getirtilip çiftçiye karşılıksız dağıtılması, tarım üretiminin artırılması ve çeşitlendirilmesi gibi zirai gelişmeye dönük çeşitli harcamalarda kullanılacaktı³⁰⁵.

Ziraat Bankası daha başlangıçta geniş bir taşra örgütü meydana getirdi. Kurulduğu 1889 yılının sonunda 87'si şube 244'ü sandık olmak üzere 331 taşra kuruluşu bulunuyordu. Bu sayı 1897'de 435'e ve 1910'da 483'e yükseltilmiştir³⁰⁶.

Bankadan kredi alabilmek için çiftçinin taşınmaz mal sahibi bir kefil bulmaları gerekiyordu ve buna karşılık kredinin bir kısmını kefile terk ediyorlardı. Toprağı olan köylü ise harçların yüksekliği nedeniyle toprakları için tapu senedi alamadığından bankanın istediği belgeleri veremiyordu. Kredi alabilen çiftçi ise, rehin ettiği taşınmaz malın oldukça düşük gösterilen tahrir değerine göre kredi verildiğinden servetinin çok altında kalan bir miktarda bankadan kredi alabiliyordu. Bankanın kredi kaynaklarında yararlananlar daha çok şehir ve kasabalı zengin toprak sahipleriydi. Bundan dolayı Ziraat Bankası da Memleket Sandıkları'nda olduğu gibi küçük köylü üreticilerden sağladığı kaynakları şehir ve kasabalı zengin toprak sahiplerine dağıtan bir mekanizma şeklinde işlemiştir. Böylece Osmanlı yönetiminin Ziraat Bankası aracılığıyla zirai

³⁰⁴ Güran, **a.g.e.**, s. 153.

³⁰⁵ **Aym**, s. 154; Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 284.

³⁰⁶ Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 284.

kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine karşı koruma politikası da pek başarılı olmamıştır³⁰⁷.

2.6. 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi'nin Yayımlanması ile Getirilen Yenilikler

Tarımsal bir ekonomiye dayalı Osmanlı Devleti'nde toprak gelirlerinin ve toprağın hukuki yapısının düzensizliği, Tanzimat bürokrasini yeni düzenlemeler yapmaya zorlamıştır³⁰⁸. 1858 tarihinde yürürlüğe konan arazi kanunnamesi ile miri topraklar hızla özel mülkiyete geçmiştir. Fakat bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler de getirilmiştir. 17 Mayıs 1847 ve 21 Mayıs 1847 tarihli iki nizamname ile kişilerin tasarrufundaki topraklara tapu verilmiş ve bu alandaki yolsuzlukları önlemek için tapu senetlerinin hükümet merkezinde defterhane ve defter emini tarafından verilmesi öngörülmüştür. Aynı yıllarda arazi üzerindeki tasarruf hakkının kız evlada miras yoluyla geçmesi de kabul edilerek, İslami uygulamalardan önemli bir ayrılma da söz konusu olmuştur. Yine 16 Şubat 1849 tarihli bir kanun-i sultani ve 23 Nisan 1858 tarihli bir nizamname ile miri arazinin kullanan tarafından borç karşılığı devredilmesi kabul edilmekteydi. Bu düzenlemeler 1858 tarihli arazi kanunnamesinin hazırlayıcısı olmuştur³⁰⁹.

Haziran 1858 tarihli (23 Şevval 1274) Arazi Kanunnamesi ile tarım toprakları beş bölümde incelenmektedir³¹⁰.

Bu bölümler; Arazi-yi Memlüke (Mülk Topraklar) 2- Arazi-yi Miri (Miri Topraklar) 3- Vakıf Topraklar 4- Arazi-yi Metruke (baltalık mera gibi genel kullanıma açık arazi) 5- Arazi-yi Mevat (boş topraklar) olarak sıralanmaktadır³¹¹.

Bir giriş ile üç bölüm halinde ve 132 maddeden oluşan arazi kanunnamesi, toprakların hukuki statüsünü ve mülkiyet ilişkilerini ayrı ayrı düzenlemektedir³¹². Arazi

³⁰⁷ Güran, **a.g.e.**, s. 158.

³⁰⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 158.

³⁰⁹ Aynı, s. 159, Moiseyev, **a.g.m.**, s. 1638.

³¹⁰ Tezimizin birinci bölümünde, arazi kanununun bu beş bölümü ayrıntılı olarak incelendiği için burada sadece bu beş bölümün isimleri ve Arazi Kanunu'nun genel karakteri üzerinde durulacaktır.

³¹¹ Barkan, "Türk Toprak...", s. 373; Karal, **a.g.e.**, c. VIII, s. 223; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 159; Cin, **a.g.e.**, s. 25; Moiseyev, **a.g.m.**, s. 1640; Düren, **a.g.e.**, s. 18.

kanunnamesi, türlü değişikliklere uğrayan ve dağınık bir manzara gösteren Tanzimat öncesi toprak düzenini yeni bir düzene koymakta ve yeni hukuk esasları kabul etmektedir³¹³. Tanzimat aydınlarına göre, miri arazi rejimi mutlak mülkiyet kavramına aykırı ve serbest alışverişi sınırlayıcı yönü dolayısıyla terk edilmeliydi³¹⁴. Klasik dönemde miri toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup, onu işleyenlerin bazı kısıtlı hakları varken, 1858 Arazi Kanunu ile toprağın devir, rehin, tapı ve intikali söz konusu olmaktadır³¹⁵.

Arazi Kanunu'na göre miri arazinin alım ve satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869'da yapılan bazı değişikliklere adi borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir. Böylece miri arazi hızla mülkleşmiştir³¹⁶.

Liberal bir anlayışın ve tarımda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Önceki dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü yetiştirme hakkı elde etmiştir. Fakat köylü araziyi boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı. Fakat bu konuda kontrol ve izin işlemini yürütecek memurlar görevlendirilmediğinden uygulamada bu işlemler serbestçe yapılmıştır³¹⁷.

Kanunnamenin 8. maddesinde “bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalisinin heyet-i mecmuasına veyahut içlerinden bilintihap bir veya iki şahsa ihale tefviz olunmayıp ahaliden her şahsa başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senetleri ita olunur” denmiş olması da göstermektedir ki kişisel tasarruf hem kabul edilmiş hem de kanun güvencesi altına alınmıştır³¹⁸.

³¹² Karal, **a.g.e.**, c. VIII, s. 223; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 159; Sevimay, **a.g.e.**, s. 54.

³¹³ Karal, **a.g.e.**, c. VIII, s. 225.

³¹⁴ Saydam, **a.g.m.**, s. 798.

³¹⁵ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 160; Barkan, “Türk Toprak...”, s. 385.

³¹⁶ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 160; Bülent Köprülü, **Toprak Hukuku Dersleri**, c. II (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1958) s. 19.

³¹⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 161.

³¹⁸ Karal, **a.g.e.**, c. VI, d. 225; Seviğ, **a.g.e.**, s. 243.

Kanunnamenin 131. maddesi ise ahalisi mevcut olan bir köyün, çiftlik yapılarak bir kişiye bırakılmasını yasaklamıştır. Bu durum küçük toprak sahiplerini koruyucu büyük toprak sahipleri aleyhine bir durumdur³¹⁹.

1858 tarihli arazi kanununun getirdiği yenilikler şöyle sıralanabilir.

1- Önceleri miri arazi sadece erkek çocuğa bırakılabiliyordu. Diğer aile üyeleri sadece tapu bedelini ödeyerek arazi işletebiliyorlardı. Arazi kanunu ile birlikte babanın ve annenin arazisini kız çocuklarına, çocukların arazisinin de anne-babaya bedelsiz bırakılması sağlandı. 1868’de yapılan bir değişiklikle miri araziye mirasla sahip olabileceklerin sayısı 8’e çıkarılmıştır. Bunlar çocuklar, torunlar, anne-baba, ana baba bir yalnız baba bir erkek kardeş, ana baba bir kız kardeş ve yalnız baba bir kardeş, ana bir erkek kardeş ve eş. Böylece neredeyse bugünkü miras şartlarına ulaşılmıştır³²⁰.

2- Eskiden miri arazi kişinin özel mülkü olmadığından ipotek edilemiyordu. Arazi kanunu ile birlikte, tıpkı diğer kişisel mallar gibi toprağın rehin bırakılabileceği hükmü getirildi. Böylece miri arazinin mülk şeklinde alacaklıların eline geçmesine olanak sağlandı.

3- Önceleri miri araziye bina yapmak veya ağaç dikmek, izne bağlı iken kanunname ile birlikte bu durum ortadan kaldırıldı.

4- Hükümet ve belediye daireleri, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketleri de kullanımlarında bulunan miri araziye mülk gibi kullanma imkanına kavuştular³²¹.

1867 yılında arazi kanununa ek olarak yabancıların da Osmanlı Devleti’nde mülk sahibi olabilmelerinin yolu açıldı. O tarihe kadar yabancılara gayrimenkul sahibi olma hakkın tanınmıyordu. 1867’de yayımlanan bir irade ile, yabancıları emlak ve arazi kanunlarına uymak ve Osmanlı mahkemelerinde mahkemeleri yapılmak şartıyla Hicaz dışında Osmanlı Devleti’nin her yerinde mülk sahibi olabilecekleri kararlaştırıldı³²².

³¹⁹ Karal, **a.g.e.**, c. VI, s. 225.

³²⁰ Cin, **a.g.e.**, s. 546; Moiseyev, **a.g.m.**, s. 1638.

³²¹ Saydam, **a.g.e.**, s. 798.

³²² Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 251; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 147.

Arazi kanunu ile birlikte toprakta özel mülkiyete geçiş hızlanmıştır. Mirasla toprağa sahip olabileceklerin sayısı 1868 değişikliği ile birlikte 8'e kadar genişletilmiş, bu durum özel mülk arazilerinin çoğalmasına olanak sağlamıştır.

2.7. Tarıma Dayalı Sanayinin Kurulması

19. yy Osmanlı Devlet adamları öncelikle askerin ihtiyaçlarını karşılamak ve paranın Osmanlı ülkesinde kalmasını sağlamak için sanayi tesisleri kurmaya başlamışlardır³²³.

III. Selim döneminde Beykoz'da bir kağıt ve çuha fabrikası kurulmuştur. (1805) Fakat fabrikanın ihtiyacı karşılayamaması ve Avrupa'da mekanik makinelerle üretime başlanmasından dolayı fabrikanın önce çuha sonra da kağıt kısmı kapatılmıştır³²⁴.

Beykoz'daki bu kağıt fabrikasından sonra 1843'te İzmir'de bir kağıt fabrikası daha kuruldu. Fakat bu fabrikada Avrupa ile rekabet edemediği için 1850 yılında kapandı³²⁵.

Devlet eliyle, ordu ihtiyaçları için kurulmuş olan dokuma sanayisi ile çok zor şartlar altında ve zararlı çalışmaktaydı. II. Mahmut döneminde kurulmuş olan feshane fabrikası, 1865'te çıkan bir yangınla harabe haline gelmiştir. Fabrika 1868'te tekrar inşa edilmiştir³²⁶. Yine bu dönemde, birkaç tezgah ile çalışmak üzere İstanbul'da bir bez fabrikası açılmıştır. Çadır ve Amerikan bezi üreten fabrika, 1839'da Amerika'dan getirilen ustalar ve makinelerle basma üretimine başladığı için ismi basmahane olarak değiştirilmiştir³²⁷.

Abdülmecid döneminde ordunun elbiselik ihtiyacını karşılamak için İzmit'te bir aba fabrikası kuruldu. Yine bu dönemde 1843 yılında Hereke'de bir kokuma fabrikası

³²³ Pamuk, **a.g.e.**, s. 183.

³²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, c. I, (İstanbul: İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994) s. 639.

³²⁵ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 639.

³²⁶ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 257; Ubcini, **a.g.e.**, c. II, s. 259; Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 225.

³²⁷ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 258.

kurularak sarayın elbiselik ve döşemelik ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı. 1852’de Bursa’da ipek fabrikası kuruldu³²⁸.

1880’lerden itibaren ithal malı teknoloji kullanan büyük sanayi kuruluşları kuruldu. Bunlar pamuklu, yünlü ve ipekli dokuma dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalardı³²⁹.

Tanzimat’tan sonra kurulan ve devletin fabrika-i hümayunlar diye isimlendirdiği bu fabrikalar, askerin ihtiyaçlarının yurt içi üretimle karşılanması ve giderlerden tasarruf edilmesi amacıyla kurulmuştu. Bu amaçla sınaî eğitime önem verilmiş, Avrupa’dan ustalar getirilerek modern teknolojinin yerli usta ve işçilere öğretilmesine çalışılmıştır. Ayrıca yurt dışına öğrenci gönderilerek, Avrupa sanayisi tanınmaya çalışılmıştır. Fakat devlet eliyle yürütülen bu çalışmalar, fabrikaların Avrupa sanayisi ile rekabet edememesi yüzünden sonuçsuz kalmıştır.

2.8. Tarım Okullarının Açılması

Tanzimat’tan sonra başlayan ve II. Abdülhamid döneminde yoğunlaşan tarım eğitim ve uygulama kurumlarını geliştirme ve yaygınlaştırma çabaları iki yönde gelişti. Tarım öğrenimi yapmak üzere Avrupa’ya öğrenci gönderildi ve ülke içinde tarım okulları ile örnek uygulama tarlaları kuruldu³³⁰.

İlk olarak 1879 yılında, dönüşlerinde müfettiş ve öğretmen olarak, çalıştırılmak üzere Fransa’ya tarım öğrenimi görmeleri için sekiz öğrenci gönderildi. Bu öğrencilerden eğitimlerini tamamlayarak dönenler çeşitli vilayetlere ziraat müfettişi olarak atandılar. 1883’te Almanya’ya altı öğrenci gönderildi³³¹. Bu çalışmalarla ülkede tarım alanında eğitim görmüş uzman kadrolar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tarım eğitimi alanında ikinci gelişme, tarım okullarının ve örnek çiftliklerin kurulmasıdır. Tanzimat döneminde tarım eğitimi alanında ilk girişim, İstanbul’da bir okulun açılması oldu. Kurulması düşünülen basma fabrikasının ihtiyacı olan pamuğun

³²⁸ Tabakoğlu, a.g.e., s. 226.

³²⁹ Aym, s. 226.

³³⁰ Güran, a.g.m., s. 307.

³³¹ Aym, s. 307.

iç üretimle karşılanabilmesi için kaliteli yerli pamuk üretilmesi gerekiyordu. Bu amaçla 1848 yılında Ziraat Talimhanesi açıldı. Fakat beklenen yarar sağlanamadığı için kısa bir süre sonra kapatıldı³³².

Zirai eğitim alanında ilk önemli ve ciddi adım ise Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılmasıdır. Kuruluşu 1884'te karara bağlanan okulun amacı, modern tarım yöntemlerini öğretmek ve uygulamasını göstermekti. Eğitim süresi üç yıl olacak ve her yıl otuz öğrenci eğitim görecekti. 1892'de öğretime başlayan okulla on dokuz Müslüman olmak üzere yirmi dört öğrenci alınmıştı. 1896'da okula seksen yedisi Müslüman olmak üzere yüz on iki öğrenci eğitim görüyordu³³³.

Hayvancılığın ve hayvan ürünlerinin korunması konusunda, 1889'da dört yıllık Mülkiye Baytar Mektebi kurulmuştur. Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi olarak değiştirilmiştir. Bu isim altında okul, iki dönem veteriner yetiştirmiştir. 1894'te Baytar Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi'nden ayrılarak müstakil bir mektep haline gelmiştir³³⁴.

1887 yılında ülkeye yayılmaya başlayan be bağlara büyük zarar veren filoksera hastalığının önüne geçmek için İstanbul Göztepe'de özel olarak yetiştirilen bağlarda Amerikan asma fidanlığı, Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi adıyla yabancı bir uzmanın yönetimi altında bir pratik okul daha kuruldu. Okul, bağ meraklılarına kurumsal ve uygulamalı konferanslar vermiştir³³⁵.

Yine 1887'de Bursa'da bir ziraat okulu, 1898'de Ankara'da numune çiftliği ile bir Çoban Mektebi açılmıştır. Ayrıca 1857'de İstanbul'da bir orman mektebi açılmıştır³³⁶.

Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü bu okullar yanında sadece uygulamaya dönük hizmet veren örnek çiftlikler de açılmıştır. Halkalı (İstanbul), Edirne, İzmir, Selanik ve Bursa tarım okullarının birer örnek çiftlikleri vardı. Fakat modern tarım uygulamalarının tüm bölgelere götürülebilmesi için birçok örnek

³³² Güran, **a.g.m.**, s. 307; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 332; Sevimay, **a.g.e.**, s. 53; Ubcini, **a.g.e.**, c. I, s. 202.

³³³ Güran, **a.g.m.**, s. 307.

³³⁴ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 332.

³³⁵ Unat **a.g.e.**, s. 80.

³³⁶ Bu okullarla ilgili ayrıntıya Üçüncü Bölümde girileceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

çiftlik açılması gerekiyordu. Bu nedenle daha az masrafla kurulup işletilebilecek olan Numune ve Tecrübe Tarlaları kurulması yoluna gidildi³³⁷. Bu tarlalar modern tarım araçlarının üstünlüklerinin, daha iyi ürün veren tohum ve gübre gibi modern uygulamaları çiftçilere gösterecekti³³⁸.

19. yy'da tarımı geliştirmek ve çiftçiye örnek olmak amacıyla kurulan okullar, yeterli öğretmen kadrosunun olması ve kurulan okulların çok az sayıda olmasından dolayı tarımda istene gelişme sağlanamamıştır. Fakat yine de bu dönemde kurulan okullar, günümüzde varlığını sürdüren okulların temellerini atmıştır.

2.9. Pamuk Ekiminin Desteklenmesi

Ziraatı geliştirmek amaçlı bir diğer uygulama da ticari değeri yüksek piyasaya bazı ürünlerin üreticisine tanınan muafiyetlerdir. Bu uygulamanın en tipik örneği pamuktur. 1861 yılında başlayan Amerikan iç savaşı, Avrupa dokuma sanayisinin hem pamuk ihtiyacının Amerika'dan karşılanmasını zorlaştırarak Osmanlı Devleti'nin 19. yy'a kadar önemli bir ihracat malı olan fakat daha sonra Amerikan ve Mısır pamuğunun rekabeti karşısında üretim ve ihracatı gerileyen pamuğun üretim ve ihracatının yeniden canlandırılması çabalarını hızlandırdı³³⁹.

Bu amaçla Meclis-i Meabir, imparatorluk pamuk üretiminin Amerikan ve Mısır pamuğu ile rekabet edememesinin nedenlerini ve pamuk üretiminin geliştirilmesi için alınacak önlemler hakkında bir rapor hazırlattı. Rapora göre Osmanlı pamuğunun rekabet edememesinin nedeni pamuğun kalitesinin düşük olması gösteriliyordu. Mısır pamuğunun balyası 110 Franka satılırken, İzmir pamuğunun fiyatı 68 Franktı. Osmanlı Devleti'nde kullanılan üretim araç metotları geri idi. Ulaşım imkanları gelişmemiş olduğundan taşıma maliyeti pamuk üretiminden alınan öşürün tahsilatı son derece usulsüzlükle gerçekleşiyordu³⁴⁰.

Raporda pamuk üretiminin geliştirilmesi için çeşitli tedbirlerde öneriliyordu. Bu öneriler doğrultusunda 1862 yılının başlarında pamuk üretiminin teşviki amacıyla

³³⁷ Güran, **a.g.m.**, s. 307.

³³⁸ Aynı, s. 308.

³³⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 252; Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 286.

³⁴⁰ Güran, **a.g.e.**, s. 52.

üreticilere şu ayrıcalıklar sağlandı; 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri, böyle topraklarda pamuk üretilmesi halinde 5 yıla çıkarıldı. On yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve pamuğun kalitesi ne olursa olsun her cins pamuktan aynı miktarda vergi alınacaktı. Bu önlemin amacı kaliteli pamuk üretiminin teşvik edilmesiydi. Pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelere yol ve köprü gibi alt yapı yatırımlarının yapılmasında öncelik tanınacak, üretici tarafından pamuk üretim ve ayıklamasında kullanılmak üzere ithal edilecek araç-gereç ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacaktı. Devlet tarafından bu tip makine ve iyi cins tohumlar getirilerek üreticilerle dağıtılacak, pamuk üretimi ile ilgili yayınlarda çiftçiye bilgi verilecekti. Son olarak da pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelerde sergiler düzenlenecek ve en kaliteli pamuğu yetiştiren üretici ödüllendirilecekti³⁴¹.

Bu teşviklerin de etkisiyle kısa zamanda pamuk üretimi on milyon kilogramdan elli milyon kilografa çıkmıştır. Fakat pamuk ziraatında görülen bu gelişme, Amerikan iç savaşının sona ermesi ve Avrupalıların tekrar daha ucuz olan Amerikan pamuğuna dönmelerinden dolayı kısa ömürlü olmuştur³⁴².

İngilizlerin teşviki ile hükümetin aldığı tedbirlerin bir süre sonra etkisi azalmış ve hükümetin de bu konuya yeterince ilgi göstermemesi sebebiyle pamuk üretimi azalmaya başlamıştır³⁴³.

Teşvik tedbirlerinin bir diğer uygulaması da dutluk ve zeytinlik yetiştirilmesi ile ilgilidir. 1850 yılında yeni zeytinlik yetiştirenlere yirmi beş ve yabani zeytin ağaçlarını aşıl原因lar yirmi yıl vergi muafiyeti sağlanmıştır. 1862 yılında yetiştirilecek zeytinliklerden ilk ürün yılında itibaren üç yıl süre öşür alınmaması kararlaştırılmıştır. Aynı yıl yeni yetiştirilecek dutluklara da ilk ürün yılından itibaren üç yıl öşür dışı tutulma imkanı sağlanarak ipek böcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır³⁴⁴.

³⁴¹ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 253; Güran, **a.g.m.**, s. 310; Güran, **a.g.e.**, s. 52; Shaw, **a.g.e.**, c. II, s. 296; **TZTBB**, s. 128.

³⁴² Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 253.

³⁴³ **TZTBB**, s. 136.

³⁴⁴ Güran, **a.g.e.**, s. 53; **TZTBB**, s. 137; Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 253, Güran, **a.g.m.**, s. 310.

2.10. Sergiler Açılması

Sergiler, bir ülkenin sanayi, ziraat, küçük sanat ve güzel sanatlar ürün ve eserleriyle ülke hayatına ait teşkilat ve meselelerinin gösterip anlatmak için devlet, kurum ve kişilerin girişimiyle kurulan ve açılan yerlerdir³⁴⁵. Sergiler üretilen ürünlere Pazar bulmak için en iyi araçlardan birisidir.

İlk uluslararası sergi 1851'de Londra'da açılmıştır. Sergide ABD, Fransa, Felemenk Ülkeleri, İspanya, Portekiz, Rusya, Prusya, Hindistan ve Osmanlı Devleti gibi ülkelerden 22000 çeşidin üzerinde eşya gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sergiye katılmaktaki amacı ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki yeteneklerinin kanıtlamak ve padişahın ülkenin gelişmesi yolundaki harcadığı çabayı ortaya koymaktır³⁴⁶.

Osmanlı Devleti sergiye çeşitli yünlü, ipekli ve pamuklu dokumalar, deri, ahşap, çini, altın ve gümüş süs eşyaları ve çeşitli toprak ürünlerinden oluşan yedi yüz civarından mamul ve ürünle katılmış ve bunlardan Beykoz fabrikası mamulleriyle kağıt, deri, ipek, Tunus fesleri ve bası el işlemleriyle toprak ürünleri teşvik ödülleri kazanmıştır³⁴⁷.

İkinci uluslararası sergi 1853 yılında New York'ta açıldı fakat oradaki mesafenin uzaklığı dolayısıyla Osmanlı Devleti bu sergiye katılmadı³⁴⁸.

1855'te Paris'te açılan III. Uluslararası sergi, Osmanlı Devleti'nin katıldığı ikinci uluslararası sergi oldu. 1855 yılının Kırım savaşına rastlamasına rağmen, Osmanlı Devleti'nden sergiye ilgi oldukça büyü olmuştur. Sergiye gönderilecek eşyaların seçimi için daha iyi bir organizasyon yapılmış, vergi ve gümrük muafiyetleri sağlanmıştır. Sergiye Anadolu ve Rumeli'den yollanan halı, yünlü kumaşlar, bakır, bronz ve ahşap eşya, bazı maden ve toprak ürünleri dahil iki bin mamul ve ürün ile katılmıştır. Sergide incir, üzüm, susam, buğday gibi toprak ürünleri yanında bazı Hereke ve

³⁴⁵ Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988) s. 59; Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanlı (1863 İstanbul Segisi)" **Belleten**, c. XLVII, s. 185.

³⁴⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 59.

³⁴⁷ İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. I, s. 643.

³⁴⁸ Önsoy, **a.g.e.**, s. 63.

Feshane imaları, keçe, el işi yün ve örgü, altın ve gümüş işlemler, keten ve pamuklu elbiseler, ağızlıklar vs. başta olmak üzere yirmi yeti madalya ve yirmi mansiyon kazanılmıştır³⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin katıldığı bir diğer uluslararası sergi de 1862'deki II. Londra sergisidir. Sergiye çoğunluğu devletin çeşitli bölgelerinde yetiştirilen buğday, arpa, çavdar, mısır, pirinç, tütün, pamuk, ipek, kuru sebze, meyvelerden oluşan tarım ürünleri ile çeşitli sanayi ürünleri ile katılmıştır. Osmanlı Devleti bu sergide seksen üç madalya ve kırk dört mansiyon kazanmıştır³⁵⁰.

2.10.1. Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)

Osmanlı Döneminin ilk büyük uluslar arası sergisidir. Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak düzenlenmiştir. Serginin amacı, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını belirlemek. Üretimde karşılaşılan sıkıntıları belirleyerek ilgililerin dikkatini bunlar üzerine çekmek ve işadamları ve üreticilerin bir araya gelerek tanışmalarını sağlamaktır. Sergide, Avrupa'da yeni keşfedilen alet ve makineler de sergilenerek bunların Osmanlı tebaası tarafından kullanılması teşvik edilmek istenmiştir³⁵¹.

Sergi işlerini yönetmek üzere oluşturulan komitenin başına Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirilmiştir. Başlangıçta sergide sadece yerli ürünlerin sergilenmesi düşünüldüyse de sonradan Avrupa'dan gönderilecek, yeni icat olunmuş makine ve aletlerin de sergilenmesine karar verilmiştir³⁵².

Sergiye gönderilen malları sergilemek üzere on üç ayrı pavyon hazırlanmıştır. Bunlar;

1. Tarım ve orman ürünleri
2. Un, şeker, şeker mamulleri, sirke ve meşrubat
3. Ham ve işlenmiş maden, madencilikle ilgili alet ve makine, mermer, alçı taşları, inşaat malzemeleri, odun ve maden kömürü

³⁴⁹ İhsanoğlu, **a.g.e.** c I, s. 643; Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 251.

³⁵⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 69.

³⁵¹ Aynı, s. 71; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. I, s. 643, Güran, **a.g.m.**, s. 310.

³⁵² Önsoy, **a.g.e.**, s. 72.

4. Sanayi ve el sanatları ile ilgili alet ve makine, saat, anahtar, ateşli silah ve kesici aletler
5. Altın ve gümüş mamulleri, süs eşyaları
6. Koza , ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik
7. İpek, pamuk yün ve tiftik mamulleri
8. Toprak ve cam mamulleri
9. İşlenmiş deri ve deri mamulleri
10. Elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofra takımları
11. Sandalye, masa, kütüphane gibi ağaç işleri, müzik aletleri, keçe, halı, kilim ve hasır
12. İnşaat model ve resimleri, karakalem ve boyalı resimler düze ve kabartma haritalar
13. Matbaacılıkla ilgili harf ve makineler ile cilt işleri³⁵³

Sergide, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden gönderilmiş on bir çeşidin üzerinde ürün sergilenmiştir. Sergide en geniş yeri ülkenin hemen hemen her tarafından gönderilmiş tarım ürünleri oluşturmuştur. Örneğin sergide buğdayın iki yüz on iki, çavdarın iki yüz kırk yedi çeşidi sergilenmiştir. Bunların dışında arpa, yulaf, mısır, pirinç, tütün, pamuk, keten, kenevir gibi tarım ürünleri de sergilenmiştir. Ayrıca dokuma ürünleri, ağaç çeşitleri maden ürünleri, hayvancılığa dayalı sektörlerden dericilik ve deriden yapılmış çeşitli süs eşyaları da sergilenmiştir³⁵⁴.

1863 İstanbul sergisinde tarım ürünleri ve dokuma mamullerinden sonra en büyük üçüncü pavyon ateşli ve kesici silahlarla, ordu araç ve gereçlerine ayrılmıştır.

Sergi pazar, pazartesi, salı, perşembe ve Cuma günleri erkeklere çarşamba ve cumartesi günleri ise kadınlara açıktı. Sergi, Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmıştır. Başta Viyana olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinden gazeteci, işadamı ve fabrikatörlerin de bulunduğu gruplar sergiyi gezmek için İstanbul'a gelmişlerdir. Sergilenen eşyanın büyük bir kısmı satılmıştır. Kalanlar ise sahipleri tarafından belirlenen fiyatla devlet tarafından satın alınmıştır³⁵⁵.

³⁵³ Önsoy, a.g.e., s. 73.

³⁵⁴ Aym, s. 94.

³⁵⁵ Aym., s. 94.

Serginin genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa, sergi beş ay süreyle açık kalmış ve bu süre içerisinde yerli ve yabancılardan oluşan kalabalık bir grup tarafından gezilmiştir. Sergilenen ürünlerin çeşit ve kalitesi imparatorluğun geniş hammadde kaynakları olan, sanayi bakımından kendine yetebilecek güce sahip, verimli toprakları bulunan bir ülke olduğunu göstermiştir. Sergiye gelen esnaf ve çiftçiler, sorunlarını devlet erkanına iletebilme olanağı bulmuşlardır. Sergi sayesinde o zamana kadar ithal edilen bazı ürünlerin yerli kaynaklardan karşılanabileceği anlaşılmıştır. Sergi sayesinde Avrupa kamuoyunun dikkati Osmanlı Devleti'ne çekilmiş, bazı yerli mallar için yabancı ülkelerde pazar bulunmuştur³⁵⁶.

Sonuç olarak serginin amacına ulaştığı, yerli ve yabancı ürünlerin tanıtılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Bunun dışında 1893'te hazırlanan bir nizamname ile İstanbul'da sürekli bir ziraat ve sanayi genel sergisi açılması kararlaştırılmıştır. Sergide kural olarak yerli mallar sergilenecek ve derece alan ürünler altın, gümüş ve tunç madalyalarla ödüllendirilecekti. Altı bölümden oluşacak serginin bir bölümünde tarım ürünleri, diğer bölümünde ise damızlık cins hayvanlar sergilenecekti³⁵⁷.

3. 19. YY'DA OSMANLI TARIM ÜRÜNLERİ

19.yy Osmanlı tarımında önemli değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı tarımının önemli özelliklerinden birisi, emeğin görece kıtlığı ve toprağın görece bolluğudur³⁵⁸. Bu dönemde ülkenin geniş ve verimli topraklarının ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapılabilmekteydi. Bununla birlikte bu geniş tarım arazilerinde çalışacak işgücü ihtiyacı çok fazlaydı³⁵⁹.

³⁵⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 94; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. I, s. 644, Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 252.

³⁵⁷ Güran, **a.g.m.**, s. 310.

³⁵⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)** (Ankara: Yurt Yayınları, 1984) s. 85.

³⁵⁹ Güran, **a.g.e.**, s. 55.

Osmanlı tarımının 19. yy'daki bir diğer özelliği ise küçük üretici kesimin zirai sosyal yapının hakim şeklini oluşturmasıdır³⁶⁰. Merkezi otoritenin zayıfladığı ve mahalli güçlerin tarım kesimi üzerinde büyük bir etki gücü kazandığı 17. ve 18. yy ortalarında hala küçük üreticilik yaygınlığı farklılık gösterse de sosyal yapının egemen ve belirleyici işletme tipi olma özelliğini sürdürmekteydi³⁶¹.

19. yy Osmanlı tarımının bir diğer özelliği ise geçimlik bir ekonomi tarzının hakim olmasıdır. Küçük üreticiliğin hakim olduğu Osmanlı tarımında üretim daha çok aile için tüketime yöneliktir. Tanzimat öncesinde devletin uyguladığı piyasa müdahaleci politikalar da ortaya çıkan ve ticarete konu olabilecek zirai fazlayı sınırlayıcı bir etki yapmaktadır. Miri mubayaa ve yed-i vahit adıyla bilinen bu uygulamalar bir yandan zirai üretimi arttırma heveslerini kırarken, diğer yandan da zirai ürün piyasasının gelişmesini kısıtlayarak geçimlik bir üretim hedefinin yaygınlaşmasını teşvik ediyordu³⁶².

19. yy'da tarımı geliştirmeye yönelik olarak uygulanan politikalar ve dış talebin artması, 19. yy'da tarımın gelişmesini sağlamıştır. 1848 ile 1876 yılları arasında tarım gelirleri yaklaşık üç kat artış göstermiştir. Dönem içinde devlet tekellerinin kaldırılması ve devlet mübayaalarının çok sınırlı bir düzeye inmesi ise piyasaya dönük üretimi teşvik etmiştir. Bu gelişmelere rağmen, tarımda teknolojik alet kullanımı ise çok sınırlı kalmıştır³⁶³.

19. yy'da Osmanlı tarımında çok çeşitli ürünler yetiştirilmiştir. Bunları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür³⁶⁴.

---

³⁶⁰ Kasaba, **a.g.e.**, s. 57.

³⁶¹ Güran, **a.g.e.**, s. 55.

³⁶² Aynı, s. 57.

³⁶³ Tabakoğlu, **a.g.e.**, s. 212.

³⁶⁴ Güran, **a.g.e.**, s. 75.

3.1. Tahıl Ürünleri

3.1.1. Tahıllar

Osmanlı tarım üretimi içinde tahıllar başta gelmektedir. Bütün vilayetlerde ekili toprakların üçte ikisi ile tamamı arasında değişen bir bölümü tahıl ekimine ayrılıyordu. Bunlar arasında en çok ekimi yapılan ürün buğdaydı. Buğday Rumeli’de Selanik, Manastır, Üsküp, Yanya, Tekirdağ, Çatalca, Dimetoka ve Edirne sancaklarında Anadolu’da ise Muş, Tokat, Elazığ, Amasya, Malatya, Aydın, İzmir, Antakya, Burdur, Konya ve Ankara’da yetiştirilmekteydi³⁶⁵.

Çavdar ise buğday ekiminin yapılmadığı arazilerde yetiştiriliyordu³⁶⁶.

Arpa, Manastır, Selanik, Kastamonu, Konya, Sivas, Halep ve Suriye vilayetlerinde ve Bayburt, Erzincan, Malatya, Diyarbakır sancaklarında yetiştiriliyordu³⁶⁷.

Pirinç ise Edirne vilayetinde ve Meriç çevresinde, ayrıca Üsküp, Yanya, Trabzon, Kastamonu gibi şehirlerde yetiştiriliyordu³⁶⁸³⁶⁹.

Deri, Edirne, İškodra, Kosova, Yanya, Elazığ, Kelkit, Niksar, Bartın, Burdur, Antalya, Tarsus, Antakya, ve Gaziantep gibi şehirlerde yetiştiriliyordu³⁷⁰.

3.1.2. Baklagiller

Nohut, mercimek, fasulye ve bakladan oluşuyordu. Bakla Trablusşam, Lazkiye, Aydın, İzmir ve özellikle Edirne ve İstanbul çevresinde yetiştiriliyordu³⁷¹.

Nohut, Edirne, Kütahya, Konya ve Suriye’de yetiştirilirdi.

³⁶⁵ Hüseyin, *Memalik-i Osmaniyyenin Ziraat Coğrafyası*, (İstanbul Mihran Matbaası, 1303) s. 55.

³⁶⁶ *Aym*, s. 55.

³⁶⁷ *Aym*, s. 56.

³⁶⁸ *Aym*, s.56.

³⁶⁹ *Aym*, s. 57.

³⁷⁰ *Aym*, s. 61.

³⁷¹ *Aym*, s. 107.

Fasulye, Samsun, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Ordu, Tirebolu³⁷², Akçaabat, Maçka, Of gibi şehirlerde yetiştirilirdi³⁷³.

Mercimek ise Bolu, Konya, Şam, Hama gibi şehirlerde yetiştirilmekteydi³⁷⁴.

3.1.3. Sımaı Bitkileri

Üretilen bitkilerin sanayi hammaddesi olarak kullanıldığı bu bitkiler, piyasaya dönük olarak üretilirdi. Bunlardan pamuk Nıksar, Erbaa, Amasya, Eskişehir, Bursa, Kütahya, Ankara, Beypazarı, Uşak, Nazilli, Urfa, Şam, Halep, Beyrut, Kazan gibi şehir ve kazalarda yetiştirilirdi³⁷⁵.

Keten ve kenevir iplik imalatından çok kullanılan bitkilerdi. Keten, Rumeli'de Yanya, İşkodra vilayetlerinde ve Anadolu'da Bolu, Kastamonu, İzmit, Konya, Niğde, Ergani, Halep, Elazığ, Amasya ve Malatya sancaklarında yetiştirilirdi. Kenevir ise Trabzon vilayetinde Rize, Of, Sürmene, Görele, Akçaabat, Ulubat gibi şehirlerde ve Amasya, Tokat, Kastamonu'da yetiştirilirdi³⁷⁶.

3.2. Bağ ve Bahçe Ürünleri

Bağlar Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında, Ege denizi çevresinde, Marmara Denizi çevresinde, Karadeniz ve İstanbul boğazı çevrelerinde, yetiştirilirdi. Tekidağ, Çorlu, Silivri, Kumburgaz, Çatalca ve İstanbul Boğazı çevresine bol miktarda üzüm yetiştirilirdi. Bununla birlikte Manastır, Kosova, Aydın, Edirne, Diyarbakır gibi şehirlerde üzüm yetiştirilmiştir³⁷⁷.

Osmanlı Devleti'nde çok çeşitli meyveler de yetiştirilmiştir. Bunlar: Elma, Armut, Erik, Kayısı, Kiraz, Nar vb.³⁷⁸

³⁷² Hüseyin, a.g.e., s. 107.

³⁷³ Aym, s. 108.

³⁷⁴ Aym, s. 108.

³⁷⁵ Aym, s. 66.

³⁷⁶ Aym, s. 68.

³⁷⁷ Aym, s. 72.

³⁷⁸ TZTBB, s. 39.

Şeftali: Edirne vilayeti ile adalar çevresinde, İškodra vilayetinin sıcak vadilerinde, Bursa, İstanbul, Aydın, Halep ve Suriye gibi şehirlerde yetiştiriliyordu³⁷⁹.

Elma: Üsküp, İškodra, Sapanca, İzmir, Sinop, Amasya, Malatya, Isparta, Alanya, Tarsus ve Antakya'da yetiştirilirdi. Özellikle Amasya ve Üsküp'ün elmaları meşhurdu³⁸⁰.

Armut: İškodra, Ankara, İnegöl, Edremit, Isparta, Gümüşhane, Tokat, Giresun ve Antakya'da yetiştirilirdi³⁸¹.

Erik: İstanbul, İzmir, Diyarbakır, Alanya gibi şehirlerde Çan, Çakal, Bardak, Şam, Serfice gibi çeşitleri ekilerek yetiştirilirdi³⁸².

Kayısı: Şam, Selanik ve İstanbul çevresinde bol miktarda yetiştirilirdi³⁸³.

Kiraz: İstanbul, İzmit, Bolu, Bursa, Amasya, İzmir, Isparta ve Alanya çevrelerinde yetiştirilirdi. Bu meyvelerle birlikte Badem ve Nar gibi çeşitli meyveler de Osmanlı tarımında yetiştirilmiştir³⁸⁴.

Osmanlı tarımında toprakların verimli ve iklimin de uygun olması dolayısı ile çok çeşitli tahıl ürünleri, sebzeler ve meyveler yetiştirilmiştir. Fakat yetiştirilen bu ürünler daha çok iç tüketime yöneliktir. 19. yy'da pamuk gibi bazı ürünlerin ihracatı önem kazanmış fakat bunlar kısa süreli olmuştur.

---

³⁷⁹ Hüseyin, a.g.e., s. 92.

³⁸⁰ Aym, s. 93.

³⁸¹ Aym, s. 93.

³⁸² Aym, s. 94.

³⁸³ Aym, s. 95.

³⁸⁴ Aym, s. 95.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NDE AÇILAN ZİRAAT OKULLARI

Tanzimat'tan sonra başlayan ve II. Abdülhamid döneminde yoğunlaşan tarım eğitim ve uygulama kurumlarını geliştirme çalışmaları iki yönde gelişmiştir. Bulardan biri ülke içinde ziraat okullar açılması ve diğeri ise tarım öğrenimi yapmak üzere Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir³⁸⁵.

1. HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ

Osmanlı Devleti'nde ziraat eğitiminde ilk girişimler Tanzimat'tan sonra başlamıştır. Bu amaçla 1847 yılında İstanbul yakınlarında Yeşilköy'de bulunan Ayamama Çiftliği binasında “Ziraat Talimhanesi” adı altında bir ziraat okulu açılmasına karar verilmiştir. (1847) Bu okul aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde fiilen öğretime başlayan ilk mesleki teknik öğretim kurumu olma özelliğine de sahipti³⁸⁶.

Ziraat Talimnamesi'nin kuruluş amacı o sırada Yedikule'de açılmış olan bez dokuma fabrikasına gerekli olan ipliğin hammaddesini sağlayacak pamuğu yetiştirmek ve pamuk ziraatını geliştirmekti³⁸⁷. Bu konuda Meclis-i Vala' da yapılan görüşmelerde de basma fabrikasında imalat için gerekli olan pamuğun Osmanlı Devleti'nde üretilmekte olduğu belirtilmiş olup ancak bunun modern metotlarla yapılmadığı ülkede fabrika kurmaya önem verildiği kadar, iyi cins pamuk üretmeye de önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca kurulacak olan çiftliğe gerekli işçi ve öğrencilerin sağlanması istenmiştir³⁸⁸.

Bu amaçla Davis adlı bir Amerikalı uzman öğretime görevlendirilmiş ve yanında tercüman olarak Fransa'da ziraat öğrenimi yapmış olan ilk Osmanlı gençlerinden ve daha sonraları hükümette de ilk Hıristiyan Nazır olarak yer alan Agaton

---

³⁸⁵ Güran, **a.g.m.**, s. 307.

³⁸⁶ F. Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1998) s. 80k.

³⁸⁷ Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002) s. 292; İhsanoğlu, **a.g.e.** c. II, s. 333.

³⁸⁸ Bilim, **a.g.e.**, s. 292.

Efendi verilmiştir³⁸⁹. Davis'in kadrosunda Rusçuk Ziraat Nazırı Kigork Efendi ile Fransızca dersini veren, Fransız mühendis Mösyö Karınca bulunmaktadır. Okulun öğrenci sayısı da onu Müslüman onu Hıristiyan olmak üzere Mekteb-i Tıbbiye'den nakledilen yirmi kişi ile dışardan alınmış otuz kişi olarak toplam elli kişidir. Okul o sıralarda okul olmaktan çok öte bir çeşit kurs niteliğindedir³⁹⁰.

Okul üç sene sonra 1850'de Nafia Nezareti'ne bağlanmış ve hacı Bekir Ağa adlı bir kişi okul müdürlüğüne getirilmiştir. Bununla ilgili olarak Sadarettin yazılan 3 Mayıs 1850 tarihli bir arz tezkiresinde Ziraat Okulu'nun yönetimi hakkında okulun hocası Agaton'un da fikrinin alındığı ve okulun yerinin öğrencilerin tatbiki olarak öğrenim yapmalarını uygun olduğu, bu nedenle öğretimi sürdürmesi ve Nafia Nezareti'ne bağlı olması istenmekteydi. Ayrıca okul öğrencilerinden bilgili ve deneyimli olanların gerekli yerlere gönderilmesinde yarar olacağı ve diğerlerinin de öğrenimlerini sürdürerek tarım için gereken bazı öğrenimi yapmak için Tıbbiye'ye gönderilmeleri isteniyordu³⁹¹.

Okulun masrafları da Nafia bütçesinden karşılanacak olup, okulun bu dönemdeki kadrosu ve bütçesi şu şekildedir.

Hocalar	Maaşları
Müdür Bekir Ağa	750 kuruş
Hoca Agaton	4000 kuruş
Hoca Kigork	2000 kuruş
Fransızca Hocası Mösyö Karınca	1000 kuruş
Toplam	7750 kuruş

Öğrenci maaşları: on dokuz öğrenci aylık 250 kuruş (toplam 4750 kuruş), yirmi sekiz gayrimüslim öğrenci aylık 250 kuruş alıyorlardı. Toplamda 11750 kuruş idi.

İşçi ücretleri ise Aylık 750 kuruştan toplam 30750 kuruş ediyordu. Çeşitli masraflar ise 12756 kuruş olarak gösterilmiştir³⁹².

³⁸⁹ İhsanoğlu, a.g.e., c. II, s. 333, Unat, a.g.e., s. 80.

³⁹⁰ TZTBB, s. 192; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, c. I-II, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s. 565.

³⁹¹ TZTBB, s. 93; Bilim, a.g.e., s. 293.

³⁹² Ergin, a.g.e., s. 565; TZTBB, s. 93.

Ziraat mektebinde okutulan dersler ise Aritmetik, Coğrafya, Geometri, Fizik, yol köprü yapımı, kısa bir şekilde hayvan anatomisi, baytarlık, botanik ve toprak bilgisi, tarım ve bahçıvanlık gösterilmiştir. Şekercilik, ipek böcekçiliği, Merinos koyuncululuğu üzerinde ve diğer tarım çalışmalarında geniş ölçüde uygulamalara gidildiği, Avrupa'dan getirilen yeni çift aletlerinin kullanılmasının öğretildiği de bilinmektedir³⁹³.

Fakat çok geçmeden mektep, öğrencilerin derslerde hazır olmaması ve Türkçe hazırlanmış ders kitaplarının bulunmayışı sebebiyle kapanmak durumunda kalmıştır. 6 Kasım 1850 tarihli Meclis-i Vala mazbatasında ise talebenin çiftliğin yerinin sert havasından ve elverişsizliğinden padişaha şikayette bulunmalarını üzerine, ileride uygun bir yerde tekrar kurulmak üzere mektebin geçici olarak Mekteb-i Tıbbiye'ye taşındığı belirtilmektedir³⁹⁴. 27 Eylül 1851'de mektebin tekrar açılmasının yerine pratik olarak faydalı bir sonuç vermeyeceği göz önünde tutularak tasarruf amacıyla tamamen kapatılmıştır³⁹⁵.

Dört yıl ömrü olan bu ziraat mektebinin kapanmasının ardından bu alanda görülen ilk hareket vilayet ıslahhanelerinde ziraat sınıflarının kurulması hakkında bir irade çıkmasıdır. Fakat bazı ıslahhanelerin kadrolarına birer ziraat öğretmeni eklenerek konuya çözüm getirilmek istense de istenen başarı sağlanamadığı için sonradan vazgeçilmiştir³⁹⁶.

Yeniden bir ziraat okulu açma zarureti ve ihtiyacı 1878-1879 yıllarında Ahmet Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat Nazırlığı zamanında duyulmuştur. Bu girişime o sırada ilk defa kurulmuş olan Ziraat Müdürlüğü'ne getirilen ve Fransa'da ziraat eğitimi görmüş olan Amaysan Efendi adlı bir kişi önyak olmuştur³⁹⁷. Fakat girişimin gerçekleşmesi bir hayli uzamış önce Halkalı'da yer satın alınması, sonra binanın yaptırılması gibi sebeplerden dolayı 1891 yılına kadar sürmüştür³⁹⁸.

18 Ağustos 1884 tarihinde, okul için Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından bir nizamname hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Buna göre okulda vilayetlerden seçilecek

³⁹³ Unat, **a.g.e.**, s. 80.

³⁹⁴ **Aym**, s. 80.

³⁹⁵ İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 333.

³⁹⁶ Unat, **a.g.e.**, s. 80.

³⁹⁷ İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 333, Unat, **a.g.e.**, s. 80.

³⁹⁸ **Aym**, s. 80.

öğrencilere iki yıl süreyle hem teorik tarım dersleri verilecek hem de tüm çiftlik işlerinin uygulaması öğretilcekti³⁹⁹. Bina tamamlanınca ilk önce 1889'da Mülkiye Tıbbiyesi içinde açılmış bulunan Mülkiye Baytar sınıflarının öğrencileri bu okula taşınmış ve asıl ziraat öğrencilerinin kabulüne bir yıl sonra başlanarak okula Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi adı verilmiştir. 1893 ve 1894 yıllarında okul ile veteriner mezunlarını vermiş sonradan bu sınıflar İstanbul'a taşınarak bağımsız bir okul haline getirildiğinden Halkalı yalnız bir ziraat mektebi olarak kalmış ve 1896'dan itibaren mezun vermeye başlamıştır. Okul nizamnamesine göre okul, lise mezunlarını kabul etmekte ve dört yıllık bir yüksek ziraat öğretimi yapmaktaydı⁴⁰⁰.

Bu gelişmelerin yanında ilk olarak 1879 yılında, dönüşlerinde müfettiş ve öğretmen olarak çalıştırılmak üzere, Fransa'ya tarım öğrenimi görmeleri için sekiz öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerden eğitimlerinin tamamlayarak dönenler çeşitli vilayetlere ziraat müfettişliklerine atanmışlardır. 1890 yılında da Fransa'ya on üç ve Almanya'ya beş öğrenci daha tarım öğretimine gönderilmişlerdir. Bu çalışmalarla ülkede tarım alanında eğitim görmüş uzman kadrolar oluşturulmaya gayret gösterilmiştir⁴⁰¹.

1884 yılından 1914 yılına kadar Ziraat Mektebi her sene yirmi yada otuz öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilere ormancılık hakkında da oldukça bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bahçeköy'deki orman mektebi açılıncaya kadar orman memurları da ziraat mektebinden yetiştirilmiştir. Açıldığı 1847 tarihinden itibaren bu mektebe lise eğitimi tamamlamış olarak gelen öğrencilere ziraatla doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili olan bütün fenler dört yıl içinde teorik ve uygulamalı olarak öğretilmeye çalışılmıştır⁴⁰².

II. Meşrutiyet döneminde öğretim kadrosunu Avrupa'da yetişmiş genç elemanlarla güçlendiren ve tesislerinin genişleten okul, I Dünya Savaşı başlarında öğrencisiz kalarak kapatılmıştır. Fakat okulun kapanmasından fazla zaman geçmeden hükümet tarafından faaliyete geçmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda okula bağlı olarak yeni ziraat aletlerinin kullanılmasını yaymak amacıyla bir de pratik "Çiftlik makinisti" şubesi açılmıştır. Mondros Mütarekesi sırasında tekrar kapanmak durumunda kalan

³⁹⁹ Güran, **a.g.m.**, s. 307.

⁴⁰⁰ Unat, **a.g.e.**, s. 80; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 333; Ergin, **a.g.e.**, s. 5, **TZTB**, s. 193.

⁴⁰¹ Güran, **a.g.m.**, s. 307.

⁴⁰² İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 80; Ergin, **a.g.e.**, s. 570; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 334, **TZTB**, s. 193.

mektepe Cumhuriyet döneminde yeniden teşkilatlandırılmış ve İstanbul Ziraat Mektebi adı ile 1930’da tekrar açılmıştır. Ankara’da yüksek eğitim veren Yüksek Ziraat Enstitüsü açıldıktan sonra Halkalı Ziraat Mektebi de normal bir ziraat mektebi haline getirilmiştir⁴⁰³.

2. AMERİKAN ASMA FİDANLIĞI, NUMUNE BAĞI VE AŞI AMELİYAT MEKTEBİ

1887 yılında ülkeye yayılmaya başlayan ve bağlara büyük zarar verdiği görülen “filoksera” hastalığının⁴⁰⁴ önüne geçmek için İstanbul Göztepe’de özel olarak yetiştirilen bağlarda Amerikan Asma Fidanlığı Numune bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi adıyla yabancı bir uzmanın yönetimi altında bir pratik okul kurulmuş ve burada bağ meraklılarına ve bağcılara mevsimine göre yapılacak işler hakkında kurumsal ve uygulamalı konferanslar verilmiş ayrıca işçiden seçilen ve vilayetlerden gönderilen çiftçi geçler de pratik bağcı ve fidancı ustası olarak yetiştirilmiştir⁴⁰⁵.

3. BURSA ZİRAAT MEKTEBİ

Vilayetlerde açılan ziraat okullarının ilki 1887 yılında Selanik’te açılmıştır. Uygulamalı bir ziraat okulu olarak açılan okula rüştiye mezunları kabul ediliyordu ve öğrenim süresi üç yıldır. Okul, II. Meşrutiyet döneminde Halkalı derecesinde bir yüksek ziraat okulu halinde düzenlenmiştir. Selanik’teki bu okuldan dört yıl sonra 1891’de yine aynı şekilde Bursa’da üç yıllık bir uygulamalı ziraat okulu daha açılmıştır. (1891) Okulun 956 dönüm arazisi vardı⁴⁰⁶. 1899 yılında ise bu okula ayrı bir binada Harir Darüttahsili adı altında bir ipekböcekçiliği serbest okulu da kurulmuştur. Ayrıca yine

⁴⁰³ Unat, **a.g.e.**, s. 80; Ergin, **a.g.e.**, s. 570; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 334, **TZTBB**, s. 193

⁴⁰⁴ Filoksera, kökeni Amerika olan ve bağlarda görülen bir böcektir. 1863’te İngiltere’de 1868’de Fransa’da yayılarak büyük tahribat yapmıştır. 1873-1880 yılları arasında Fransa bağlarının harap olması yüzünden İzmir çevresinin bağları değerlendirilmiştir. Filoksera, Osmanlı Devleti’nde önce İstanbul ve çevresinde görülmeye başlamıştır. Edirne, Kırklareli, Bursa, Balıkesir, Bilecik, Manisa, İzmir, Aydın, Denizli ve Afyon filokseradan en çok zarar gören vilayetlerdir. 1875 yılında filokseralı yerlerden gelecek ağaçların Osmanlı Devleti’ne sokulması için sadareten Rusumet Emaneti’ne yazılmış tebligatın faydası olmamış, 1880 yılında “Üzüm Bağlarına Arız Olan Filoksera Rahatsızlığına Dair Nizamname” yayımlanmıştır. Böylece hastalıklı yerlerden ürün ve bağ çeşidi alınması yasaklanmıştır. Bkz. **TZTBB**, s. 188-189.

⁴⁰⁵ Unat, **a.g.e.**, s. 80.

⁴⁰⁶ **TZTBB**, s. 194.

Bursa’da 1886’da Duyun-u Umumiye idaresi tarafından açılmış bir Harir Darüttalimi de bulunmaktadır⁴⁰⁷.

4. ANKARA ÇOBAN MEKTEBİ

Ankara’da 1898 yılında Numune çiftliği ile bir çoban mektebi açılmıştır. Bu mektebin açılması dolayısıyla Nafia Nezareti’nden gönderilmiş olan Hüdavendigar Nafia Fen Müşaviri Mazhar Beyin söylediği nutuktan anlaşıldığına göre okul, tiftik keçilerine nasıl gıda verileceğini, bunların nasıl tedavi edilmesi gerektiğini ve tiftik keçisi ırkının korunması ve ıslah edilmesi ayrıca Avrupa ürünleri ile rekabet edebilmesi için alınacak önlemleri düşünmek gibi sebeplerle açılmıştır⁴⁰⁸.

5. BAĞCILIK AŞI AMELİYAT MEKTEBİ

1900 yılında İzmir Seydiköy’de açılan okul, asma çubuklarının çeşitli türlerini, asmanın ekilmesi gereken arazimin belirlenmesini, bağların yerli cinslerle aşılmasını ve bağlarda oluşan hastalıkların önlenmesi konularında yani bağcılığın her türlü sorunu ile ilgilenecekti. Okula alınacak öğrencilerin bağları filoksera hastalığına yakalanmış ve bağcılık ile uğraşan ailelerden olması şartı getirilmişti. Okul, üç aylık bir eğitim verecekti⁴⁰⁹.

Mutlakiyet döneminde bazı vilayet liselerinin 1902-1906 yılları arasında kadrolarına birer ziraat öğretmeni atanmış ve öğretim süresi birer yıl indirilerek ziraat şubeleri açılmıştır⁴¹⁰.

Meşrutiyet döneminde tarım öğretimi işlerinin de düzenlenip teşkilatlandırılmasına girişildiği ve 10 Şubat 1912 tarihinde yayımlanan “Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi ile amele mektepleri, çiftlik mektepleri adı altında köylüyü yetiştirici teknik tarım okulları tasarlandığı gibi Ziraat Ameliyat Mektepleri’ne yeni bir karakter verilmek istendiği, Mıntıka Ziraat Mekatibi Aliyesi adı altında da Halkalı ve Selanik Yüksek tarım okullarının teşkilatlandırıldığı görülmektedir. Bu amaçla, Ankara

⁴⁰⁷ Unat, a.g.e. ,s. 80.

⁴⁰⁸ TZTBB, s. 194.

⁴⁰⁹ Aym,194.

⁴¹⁰ Unat, a.g.e. , s. 80.

ve İzmir Bornova’da, Bursa’daki gibi birer ameli (uygulamalı) ziraat okulu daha açılmıştır. Öncekilerle birlikte bu orta dereceli vilayet tarım okulları cumhuriyet döneminde ziraat öğretim kurularının yeniden teşkilatlandırılmasını hedef alan 20 Haziran 1927 tarihli kanunun yayımın kadar devam etmiştir⁴¹¹.

Öğretim ve uygulama çalışmalarının karma olarak yürütüldüğü tarım okullarının yanı sıra sadece uygulamaya yönelik örnek çiftlik ve deneme tarlalarının açılması da devletin tarım eğitimi alanında kurumsallaşma çabalarının diğer yönünü oluşturur. Halkalı (İstanbul), Edirne, İzmir, Selanik ve Bursa tarım okullarının birer örnek çiftlikleri de bulunmaktadır. Fakat modern tarım uygulamalarının tüm bölgelere götürülebilmesi için daha çok örnek çiftlikler gerekliydi. Ama bu çiftliklerin kuruluş ve işletme masrafları oldukça yüksekti. Bu nedenle daha az masrafla kurulup işletilebilecek olan “Numune ve Tecrübe Tarlaları” kurulma yolu seçilmiştir⁴¹².

Bu tarlalarla gösterilmek istenen, modern tarım araçlarının üstünlükleri, daha iyi ürün veren tohum ve gübre gibi modern gelişmelerin çiftçiye uygulamalı olarak gösterilmek istenmesidir. Deneme ekimleriyle yeni ve eski yöntemlerin karşılaştırılması yapılacak ve çiftçiler buldukları bölgelerin iklim ve toprak şartlarına uygun olarak kahve, şeker kamışı, şeker pancar, patates ve fıstık gibi ürünleri yetiştirmeleri için teşvik edilecektir⁴¹³.

Her yıl Avrupa ve Amerika’dan çeşitli tohumlar getirilmiş ve ilk uygulamalar bu tarla ve çiftliklerde yapılarak çiftçiye dağıtılmıştır⁴¹⁴.

1910 yılında Anadolu ve Rumeli’de 47 tarım eğitim ve uygulama kurumu bulunmaktadır. Bunlardan ikisi yüksek düzeyde olup on yedisi tarım okulu ve on yedisi uygulamaya dönük örnek tarla, bağ bahçe ve ipek yetiştirme yeri, on üçü de modern tarım araçları satan tarım alet depolarıdır⁴¹⁵.

---

⁴¹¹ Unat, **a.g.e.**, s. 80.

⁴¹² Güran, **a.g.m.**, s. 308.

⁴¹³ **Aym.**, s. 308.

⁴¹⁴ **Aym.**, s. 308.

⁴¹⁵ **Aym.**, s. 308.

6. ORMAN MEKTEBİ (1857)

Osmanlı Devleti'nde ormanlar dağ, bataklık, evkaf (Vakıf) özel, tophane ve tersane ormanları olmak üzere beş bölüme ayrılıyordu. Köy, kasaba ve kentler kendi bölgelerinde yer alan vakıf ve özel ormanlardan serbestçe yararlanmaktaydılar. Topخانه ve tersane de ihtiyacı olan ağacı kendi ormanlarından sağlıyordu. Bataklık ormanları ise everişli bir yapıya sahip değildi. Dağ ormanları ise "cibal-i mübahe" denilen ve kimsenin mülkiyetinde olmayan ormanlardı⁴¹⁶. Bu duruma göre ormanlar hiç kimsenin değildi ama herkesindi⁴¹⁷.

Bununla birlikte Osmanlılarda herhangi bir orman yönetimi olmadığı gibi her hangi bir orman politikası da yoktu. Böylece ormanlar konusunda tam bir bilgisizlik ve ilgisizlik vardı. Orman işletmesi diye bir şey olmadığı gibi, orman kullanımı, bakımı, korunması da yoktu. Bu nedenle her isteyen istediği gibi ormanları kullanabiliyordu. Ayrıca yol, köprü yapımında, madenlerde vs. hep ormandan kesilen ağaçlar kullanıldığı için ormanlar yok oluyordu⁴¹⁸.

Tanzimat döneminde 1846 yılında bir orman dairesi kurulmuş fakat bu da diğer kurumlarda olduğu gibi çeşitli nezaretler içerisinde olmuş, orman alanında bir politika, kurum veya kadro oluşturulmamıştır. Fakat yine de Tanzimat döneminde 1858 arazi kanunnamesi ile ormandan odun kesenlere aşar vergisi konmuş, ancak orman köylüleri bu verginin kapsamı dışında tutulmuştur⁴¹⁹.

Osmanlı Devleti'nde orman ve maden işletmeciliği bir arada anılıyordu. XIX. yy'dan itibaren artan sanayileşmeye paralel olarak hammadde ve Pazar sorunları yüzünden, Osmanlı kaynaklarına olan ilgisi artmıştır⁴²⁰. Artan istekler karşısında ormanların önemini kavrayan devlet, ilk girişim olarak, 1857 yılında İstanbul'da Ticaret Nezareti binası içinde Fransa'dan getirilen iki orman mühendisinin⁴²¹ yönetiminde ve

⁴¹⁶ Bilim, **a.g.e.** ,s. 299.

⁴¹⁷ Karal, **a.g.e.** ,c. VIII, s. 451.

⁴¹⁸ Bilim, **a.g.e.** ,s. 299; Karal, **a.g.e.** ,C. VIII, s. 450; **TZTBB**, s. 44.

⁴¹⁹ Bilim, **a.g.e.** ,s. 300.

⁴²⁰ **Aynı**,s. 300.

⁴²¹ Bu mühendisler Mösyö Lovis ve Mösyö Alexander. Bu mühendisler, aylık, 6.000 frank maaş, ayrıca masrafları karşılığı 11.000 frank, ev kirası olarak, 3.000 frank ve ülkelerine gidişlerinde 1500 frank para verilecekti. Bkz., **a.g.e.**, s. 300.

Fransızca öğretim yapan memur kursu niteliğinde bir okul açmıştır⁴²². Mühendisler ticarethanedede bir kurs açacaklar, buraya mühendishaneden, harbiyeden, Erkan-ı harbiye sınıflarından ve dışarıdan Fransızca bilen elemanlar alınacaktı⁴²³.

Kursa alınacak öğrencilerle ilgili olarak seraskerlik ve Tophane müşirliğine yazıldığı halde askeri okullardan öğrenci alınmadı. Bunun üzerine, gelen mühendislerin vereceği kurs için 2 Temmuz 1857 tarihli yine bir Meclis-i Ali-i Tanzimat mazbatasıyla Babialı Tercüme Odası'ndan Fransızca bilen on kişi seçilmesi istendi. Fakat sadece Osman Ragıp, Ali, Osman, Sadullah, Behçet, Markor, ve Artin adından yedi kişi bu kursa katılabilirdi. Böylece Türkiye'de bir orman okulu temeli atılmış oluyordu⁴²⁴.

Orman Mektebi'nin 1860'ta Sadrazam Ali Paşa ve Maarif Meclisi üyeleri önünde yapılan sınavları çok başarılı oldu. Öğrenciler Avrupa'dan getirilen okulun hocalarından Mösyö Tays'ın okuttuğu "Ormanların Islahı ve Orman Fenni" dersinin öğrenimini iyi yapmışlar ve sınavlarını başarıyla vermişlerdir. Bu başarılar üzerine mezun olan öğrencilerin kurulacak orman yönetimine alınmaları kararlaştırıldı⁴²⁵.

1870 yılında ormanlarla ilgili bir nizamname hazırlanmıştır. Buna göre ormanlar miri, vakıf, bataklık ve özel ormanlar olarak dört bölüme ayrılmıştır. Ayrıca bir de orman okulu ile ilgili nizamname hazırlanmıştır. Buna göre okul aldığı öğrencileri orman elemanları olarak eğitecekti. Orman mektebi, Maliye Nezareti içerisinde kurulan orman idaresi yönetiminde olduğundan okulun burada bir dersliği, bitki örneklerinden oluşan salonu ve bir kütüphanesi olacaktı. Okulun ders programı Türkçe, Matematik, harita çizimi, cisimleri ölçme, fizik, kimya, doğa tarihinin ormanlarıyla ilgili kısmı, ormanları bakımı ve korunması, ağaç kesimi ve taşınması ve orman mülkiyeti gibi derslerden oluşmaktaydı. Nizamnamede okulun kadrosu da orman tekniği ve doğa tarihi okutacak bir müdür, matematik, fizik, kimya, Türkçe, yazı hocalarıyla kütüphane ve örnek salonunda görevli bir sekreter ve bir hizmetliden oluşuyordu. Okul iki sınıflı ve gündüzlüydü. Okulun ders programı, müdürü önerisiyle orman meclisince görüşülerek,

⁴²² Unat, **a.g.e.**, s. 80.

⁴²³ Bilim, **a.g.e.**, s. 300; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c II, s. 336.

⁴²⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 590, **TZTBB**, s. 194.

⁴²⁵ Bilim, **a.g.e.**, s. 302.

orman müdüriyetince düzenlenecekti. Öğrenciler okulda öğrenimini yaptıkları derslerin uygulanması için her yıl on beş – yirmi gün ormanda geziler yapacaklardı⁴²⁶.

Orman Mektebi, 1880’de maden mektebi ile birleştirilerek Orman ve Maden Mektebi adını almıştır⁴²⁷. Bu durumun okulun öğrenim süresi dört yıla çıkarılmıştır. Her iki okulun ilk iki sınıfında dersler ortaktı. Üçüncü ve dördüncü sınıflarda her okul kendi alanlarında ders verecekti⁴²⁸.

Kendisine ait bir binası bulunmayan Orman ve Maden Mektebi, çeşitli binalarda geçici olarak faaliyetini sürdürmüştür, 1892’de Halkalı Ziraat Mektebi’nin açılması üzerine, ormancılık dersleri e bu mektepte verilmeye başladığından kapatılmıştır. Bir süre sonra Maden Mektebi de kendiliğinden faaliyetlerine son vermiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra 1905’te “Orman Mektebi-i Alisi” adı altında okul yeniden kurulmuş ve bugün İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi’nin bulunduğu Bahçeköy’deki binasına yerleştirilerek iki yıllık bir programla öğretime başlamıştır. 1917’de öğrenim süresi üç yıla çıkarılmış ve Ankara’da Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün kurulduğu 1933’e kadar bu durumunu korumuştur⁴²⁹.

7. MAADİN MEKTEBİ (1873)

19. yy’da Avrupa’da sanayinin hızla gelişmesi, hammadde ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti, Avrupa sanayisi için hem bir hammadde kaynağı hem de Pazar olarak önem kazanmıştır. Osmanlı Devleti’nden ucuza alınacak hammadde işlendikten sonra çok yüksek fiyatlara geri satılabiliyordu.

Osmanlı Devleti özellikle Anadolu ve Rumeli’de demir, bakır, kurşun, simli kurşun, linyit, krom, manganez, civa, gümüş, vs. gibi zengin maden yataklarına sahipti. Fakat Osmanlı Devleti’nde yüzyıllardan beri madenlere ve madencilğe gereken önem verilmemiştir. Maden işletilmesiyle ilgili finansman, yakıt, araç gereç, malzeme eleman ve teknoloji yoktu. Tüm tarım ve orman alanlarının olduğu gibi madenler de devletin malıydı. Bu şekilde devlet tekelinde olan bu gelir kaynaklarının bir kısmı devlet

⁴²⁶ TZTBB, s. 196.

⁴²⁷ Aynı, s. 196.

⁴²⁸ Unat, a.g.e., s. 80; Ergin, a.g.e., s. 591.

⁴²⁹ İhsanoğlu, a.g.e., c. II, s. 337, Ergin, a.g.e., s. 592.

tarafından işletilir fakat büyük çoğunluğu iltizam şeklinde yerli ve yabancı sermaye sahiplerine işletmeye verilirdi⁴³⁰.

1858 Arazi Kanunnamesi ile madenler kimin arazisindeyse işletilmesi öncelikle ona verilecekti. 1861'de ise Maden Nizamnamesi yayınlanarak madencilik, maden işletme, maden vergisi, madenlerde çalışma yöntemleri ve maden mühendislerinin statüsü gibi konular düzene kavuşturulmuştur. Bu nizamnameye göre mülk topraklarındaki madenler hiçbir izne gerek olmaksızın sahipleri tarafından işletilebilecekti. Fakat miri ve vakıf arazilerindeki madenler hazineye ait olacak ve buraları işletmek isteyenler mali güçleri olduğuna dair teminat vereceklerdi⁴³¹. Fakat Osmanlı Devleti'nde kendi madenlerini endüstride kullanmak amaçlı bir politika gelişmemiştir.

1872 yılında Orman ve Maden İdare-i Umumi yazısında rüştiyelerden diploma ile mezun olanlarla dışarıdan biraz Arapça, Farsça, hesap, coğrafya almış olanlardan 18-25 yaşlarında sınavla öğrenci alınarak maden mektebi kurulması isteniyordu⁴³².

Mektebin eğitim süresi iki yıl olacaktı. Mektepte gösterilecek dersler ise şöyleydi.

1. Sınıf: Hesap, logaritma, cebir, maden teknolojisi, maden nizamnamesi, yazı, fizik.
2. Sınıf: Yer katmanları, topografya ve uygulamaları, kimya, maden teknolojisi ve maden eritme, maden nizamnamesi, yazı.

Orman ve Maden İdaresi, maden işlerine bakmak için Fransa'dan Mösyö Vays ve Dorez adında iki mühendis getirdi. Orman ve Maden İdaresi'nden okulun ancak maden bilgisi olan elemanlar alınarak başarılı olabileceği, rüştiye mezunlarının veya dışarıdan isteklilerin alınmasıyla bunun sağlanamayacağı, böyle elemanların da olmaması dolayısıyla bir okul açılmasının pek yararlı olmayacağı görüşü ortaya

⁴³⁰ Bilim, **a.g.e.**, s. 306.

⁴³¹ Aynı, s. 307.

⁴³² Ergin, **a.g.e.**, s. 591; İhsanoğlu, **a.g.e.**, s. 337.

atılmışsa de okula almada aritmetik, geometri, okuma, yazma ve coğrafya okumuş öğrencilerin yeterli olacağı belirtilerek, 5 Ocak 1874'te okul açılmıştır⁴³³.

Maden Mektebi / Temmuz 1880'de Orman Mektebi ile birleştirilerek adı Orman ve Maden Mektebi" olarak değiştirilmiştir. Maliye Nezareti'ne bağlanan okulun öğrenim süresi de dört yıla çıkarılmıştır. Bu sürenin ilk iki yılı lise, son iki yılı ise son sınıflarına ayrılarak, birinci kısım ise her okulun kendi derslerine ayrılmıştır⁴³⁴.

Kendisine ait bir binası bulunmayan bu okul, değişik binalarda geçici olarak faaliyetlerini sürdürmüş, 1892'de Halkalı Ziraat Mektebi'nin açılması üzerine ormancılık dersleri de bu mektepte verilmeye başlandığından kapanmıştır. Bir süre sonra Maden Mektebi de kendiliğinden çalışmalarına son vermiştir⁴³⁵.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde 18. yy'ın ikinci yarısında başlayan ve Tanzimat dönemiyle birlikte yoğunlaşarak devam eden çağdaş eğitim anlayışı ve bu anlayışa uygun okulların açılması ile batıdaki kurumların ve gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde de yaygınlaştırılması amaçlanmıştır.

19. yy'ın başından 1848 yılına kadar çağa uygun olarak açılan okullarda, ders verecek modern öğretmenler olmadan kanun ve tüzükler çıkartılmıştır. 1869 yılına dar eğitimde yapılan değişimler parçalı bir hal aldığından ve kişilere bağlı kaldığından dolayı kalıcılık özelliği gösterememiştir Osmanlı Devleti'nin mali yapısında meydana gelen değişimler de eğitim sistemini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca bilgili devlet adamlarının eksikliği, yaşanan savaş ve iç isyanların getirdiği ekonomik yükümlülükler, modern öğretmenlerin azlığı, maarif nazırlarının sık sık değişmesi gibi sorular da Osmanlı eğitiminin istenen düzeyde gelişmesini engellemiştir.

Fakat bu eksikliklere rağmen, günümüzde varlığını sürdüren eğitim kurumlarının temelleri de 19. yy'da atılmıştır.

⁴³³ Ergin, **a.g.e.**, s. 591.

⁴³⁴ Unat, **a.g.e.**, s. 80; Ergin, **a.g.e.**, s. 592; İhsanoğlu, **a.g.e.**, c. II, s. 337.

⁴³⁵ **Aym**, s. 337.

SONUÇ

19. yy Osmanlı Devleti'nin en karmaşık dönemidir. Bu dönemde bir yandan devleti ayakta tutmak için merkeziyetçi reformlar yapılırken bir yandan da savaşlar ve iç isyanlarla uğraşmıştır. Osmanlı ekonomisinin en önemli unsuru olan tarım, bu dönem içinde yeniden ele alınmış ve önemli reformlar gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti İslamiyet'ten ve Türk-İslam devletlerinden aldığı toprak sistemini çağın gereklerine uydurarak, modern bir toprak sistemi kurmuştur. Tımar sistemi olarak adlandırılan bu sistem ile devlet hazinesinden büyük paralar harcanmadan hazır bir ordu oluşturulmuş ve toprakların devamlı olarak işlenmesi sağlanmıştır. İyi işlediği dönemlerde devletin güçlü bir ordu ve hazine oluşturmasını sağlayan bu sistem, Kanuni Sultan Süleyman zamanında tımarların ilk defa iltizama verilmeye başlanmasıyla birlikte bozulmaya başlamıştır. I. Ahmet zamanında yabancılara da tımar verilmesiyle bu bozulma daha da artmıştır. Devletin mali sorunlarına bir çözüm bulmak amacıyla uygulanmaya başlayan iltizam sistemi, mültezimlerin yaptıkları harcamaları bir an önce geri alabilmek için tımarları tahrip etmeleri ve köylülere baskı yapmaları dolayısıyla istenilen başarıya ulaşamamıştır. Bunda rüşvetin yaygınlaşmış olması ve adaletin uygulanamaması etkili olmuştur.

Osmanlı köylüsü ise devletin bütün tedbirlerine rağmen ekonominin yükünü çeken kesim olmuştur. Ekonominin giderek bozulması, savaşların kaybedilmesi, gelir kaynaklarının azalması gibi sebepler köylü üzerindeki vergi yükünün artmasına neden olmuştur. 19. yy boyunca ekonominin gittikçe bozulması, köylünün ödemek zorunda olduğu verginin de ağırlaşmasına neden olmuştur.

Bu gelişmeler tarımda yeni düzenlemeler yapılması gerektiğini ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti'nde 1838 yılına kadar tarım işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi ile görevli ayrı bir kuruluş yoktu. Bu tarihte Ziraat ve Sanayi Meclisi adıyla bir meclis oluşturulmuş ve ticaret, sanayi ve ziraat ile ilgili görevler bu meclis verilmiştir. Bir süre çalışmalarını sürdüren meclis, görevleri arasında eğitim ve öğretimin de eklenmesiyle yerini Meclis-i Umur-u Nafia'ya bırakmıştır. Maliye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdüren meclis, Ticaret Nezareti'nin kurulmasıyla buraya bağlanmıştır. Bir süre sonra Ziraat Meclisi tekrar kurulmuş ve yine Maliye Nezareti'ne

bağlanmıştır. Ziraat meclisi ülke çapında çalışmalarını yürütebilmek için her eyalet ve sancağa birer ziraat müdürü, kaza ve nahiyelere de birer ziraat müdür vekili atamıştır. Bu durum tarım alanında sorunların yerinde görülüp, çözüme kavuşturulması açısından önemli bir gelişmedir. Fakat bu gelişme, yetersiz ziraat müdürlerinin atanması ve yeterli alt yapının olmaması gibi sebeplerden dolayı başarıya ulaşamamıştır.

Osmanlı tarihinde ziraat işleri ile ilgilenmek üzere ilk defa 1846 yılında Ziraat Nezareti kurulmuştur. Fakat Ziraat Nezareti çalışma esaslarını bile belirlemeden ve herhangi bir varlık göstermeden Ticaret Nezareti ile birleştirilmiştir. Bundan sonraki dönemde ziraat işleri ile ilgilenen meclisler, çeşitli bakanlıklara bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti 1846 yılında tarım alanında yaptığı bu olumlu düzenlemeden, ekonomik şartların uygun olmaması ve gerekli alt yapının hazırlanamaması gibi sebeplerden dolayı vazgeçmiştir. Bu durum tarım ile ilgili konularda doğrudan yetkili bir kuruluşun eksikliğini hissettirmiştir. Fakat bu dönemde atılan adımlar, sonraki dönemlerin alt yapısını hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti bir yandan tarımda merkezi bir yönetim kurmaya çalışırken, bir yandan da tarımda geri kalışın sebeplerine çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu amaçla çiftçiye avans verilmesi, uygulaması gerçekleştirilmiş fakat verilen avans çiftçinin ihtiyaç duyduğu kredinin çok küçük bir bölümünü karşılamıştır. Bundan sonra yine çiftçinin ihtiyaç duyduğu kredi sorununa çözüm olması açısından Nafia Hazinesi kurulmuş, Memleket Sandıkları açılmış ve Ziraat Bankası kurulmuştur. Fakat bu gelişmeler dağıtılan kredinin büyük toprak sahiplerinin elinde kalması yapınınla hizmetin yaygınlaştırılamaması sebeplerinden dolayı beklenen ölçüde başarıya ulaşamamıştır.

Tarımın geliştirilmesi amacıyla 1858 yılında Arazi Kanunnamesi hazırlanmış ve bu kanunname ile özel mülkiyete geçiş hızlanmıştır. Kanunnamenin yayımlanmasından önce toprağın sahibi devletti ve çiftçi toprağın kiracısı durumundaydı. Kanunnamenin yayımlanmasında sonra ise çiftçi toprağın sahibi olabilecek ve toprağı mirasçılara bırakabilecekti. Bu durum günümüz mülkiyet anlayışı ile benzerlik taşımaktadır.

Osmanlı Devleti tarımın geliştirilmesi amacıyla bazı ürünlere özellikle de ihrac ürünlerin teşvik politikası uygulamıştır. Bu amaçla desteklenen ilk ürün pamuk olmuştur. Pamuk eken üreticiden beş yıl öşür alınmaması ve gümrük tarifelerinin on yıl

boyunca sabit tutulması kararlaştırılmıştır. Fakat bu politikalar dünya konjonktüründeki değişmelere bağlı olarak istenilen ölçüde fayda sağlamamıştır.

Osmanlı Devleti yetiştirdiği ürünleri dünyaya tanıtmak ve ürünlerine Pazar bulmak amacıyla uluslar arası sergilere de katılmış ve 1863 yılında İstanbul'da uluslararası bir sergi açmıştır. İstanbul'da açılan bu sergi ile Avrupa kamuoyu'nun dikkati Osmanlı Devleti üzerine çekilmeye çalışılmıştır. On binin üzerinde ürün ve mamulün sergilendiği sergiyi yerli yabancı binlerce insan gezmiştir.

Osmanlı Devleti geniş coğrafyası ve verimli toprakları ile birçok ürün yetişmesi için uygun bir coğrafyadır. Çeşitli tahıllar, baklagiller, sınai bitkiler ve bağ ve bahçe ürünleri bu coğrafyada ekilip dikilmiştir. Ülke içinde yetişen bu ürünler, Osmanlı Devleti'nin ihtiyacını karşılayabilecek orandadır.

Osmanlı tarımının geri kalmışlığına çözüm bulmak amacıyla devlet 19. yy'da çeşitli tarım okulları açmış ve birçok öğrenciyi yurt dışına eğitim görmeleri için göndermiştir. Halkalı Ziraat Mektebi'nin kuruluşu ile tarımın bilimsel yöntemlerle yapılması ve tarımda modern araç gereç kullanılması amaçlanmıştır. Bununla birlikte çeşitli vilayetlerde de tarım okulları açılmıştır. Bursa'da Ziraat Mektebi, Ankara'da Çoban Mektebi, İzmir'de Bağcılık Aşı Ameliyat Mektebi ve İstanbul'da Orman ve Maden Mektepleri açılmıştır.

Bu gelişmeler yanında Fransa ve Almanya gibi ülkelere de eğitim görmeleri için birçok öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrenciler eğitimlerini tamamlayıp ülkeye döndüklerinde, ihtiyaç olan bölgelerde görevlendirilmiş ve tarımın geliştirilmesi için çalışmaları istenmiştir.

Tarım okulları açılması ve eğitim için yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulamaları devlet adamlarının politikalarına bağlı kalmasında, bu uygulamaların ekonomik yönden çok masraflı olmasında ve devletin 19. yy boyunca çeşitli savaşlar ve isyanlarla uğraşması gibi sebeplerden dolayı istenilen başarıya ulaşamamıştır.

19. yy Osmanlı tarımını incelediğimiz bu araştırmada, tarımın 19. yy boyunca bir gelişme içinde olduğu görülmektedir. Devlet adamlarının tarımın önemini

kavramaları dolayısıyla bu alanda birçok önemli reform yapılmıştır. İyi niyetli bu reformlar, devletin içinde bulunduğu bu zor yüzyılda beklenen başarıyı yakalayamamıştır. Bunda yapılan çalışmaların çok masraflı olması alt yapının yetersiz olması gibi sebepler yanında devlet adamlarının yeterli bilgiden yoksun olmaları ve reformları devam ettirememeleri de etkili olmuştur. Fakat yine de bu dönemde yapılan çalışmalar Türkiye Cumhuriyeti tarımı için bir temel oluşturmuştur.

EKLER LİSTESİ

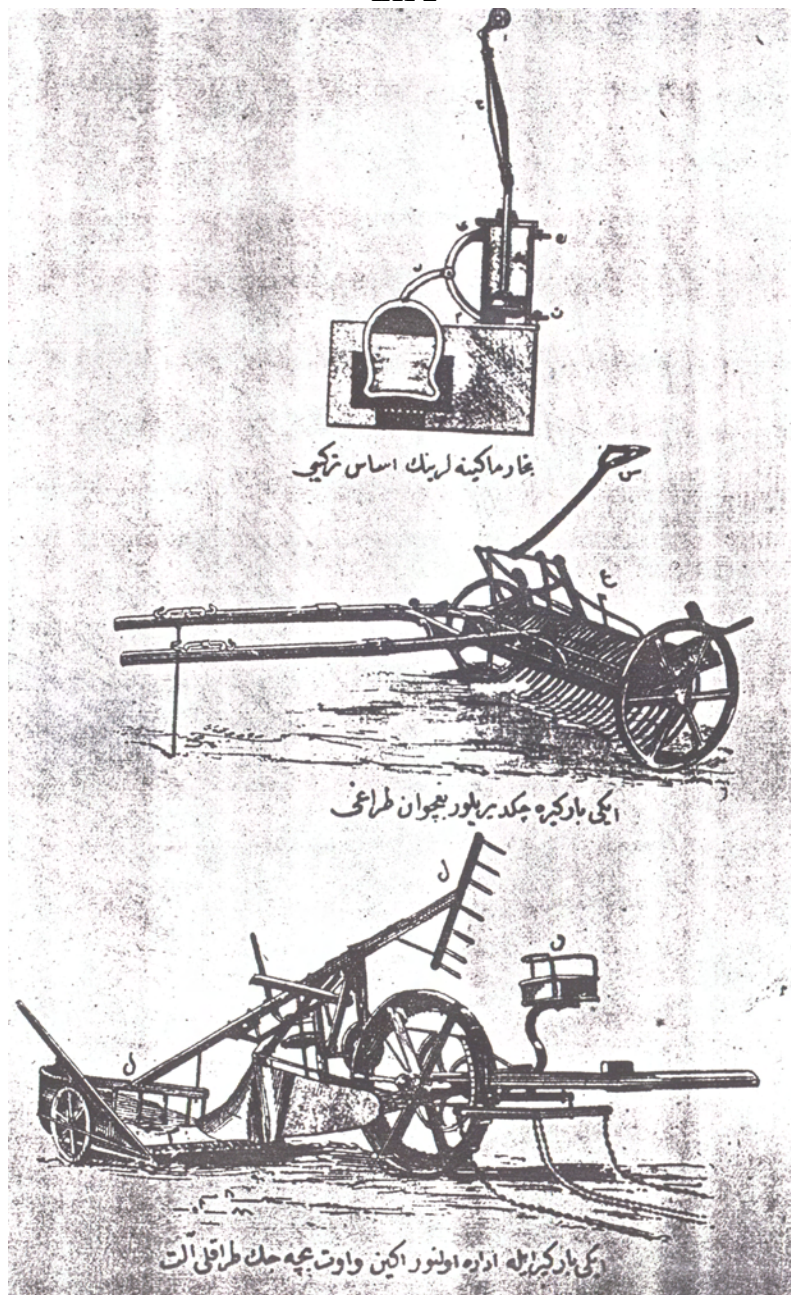
EKLER	SAYFA
Ek 1 Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebinin İlk Müdürü Mehmet Ali Bey	91
Ek 2 Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Tarım Aletleri	92
Ek 3 1863 İstanbul Sergisi'nde Sergilenen Sabanlar	93

EK 1

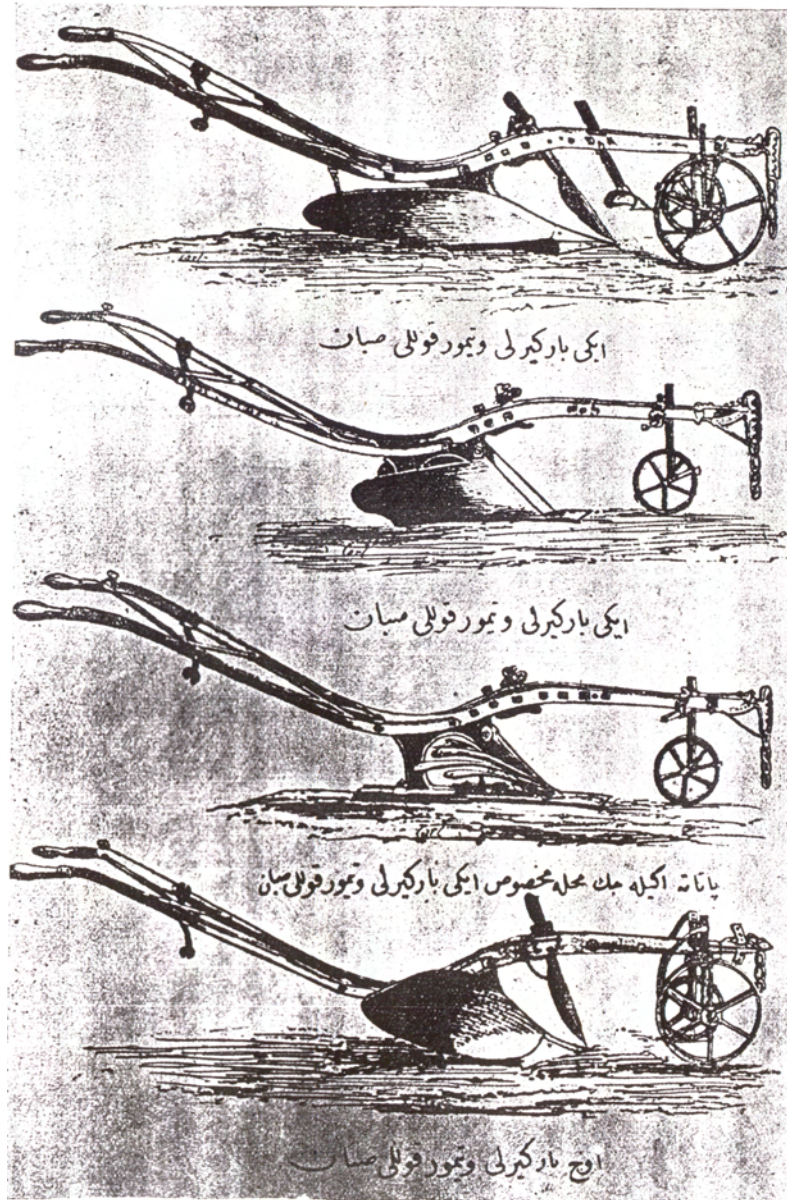

EK 2

EK 3

KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C. II, İstanbul: Cem Yayınları, 1995.
- , "Tımar Rejiminin Bozuluşu", **DTCFD**, C. 3, S., 4, Ankara, 1947.
- Ahmet, Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, C. IV-V-VI-VII-VIII: İstanbul: YKY, 1999.
- Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform (1836-1856)**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Aynı Ali Efendi, **Osmanlı Devleti Arazi Kanunları**, Çev.: Hadiye Tuncer, Ankara: Tarım Bakanlığı Yayınları, 1962.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 281-290.
- , "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1946, s. 321-421.
- , "Türk İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller", **İHFM**, C. VII, S. I, İstanbul, 1940.
- , "Öşür", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 799-804.
- , "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 125-149.

- , “Malikane- Divani Sistemi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 151-205.
- , “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 873-887.
- , “Tımar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 805-873.
- , “Şer’i Miras Hukuku ve Evladlık Vakıflar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 209-229.
- , “Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 231-247.
- , “Çiftlik”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 789-794
- , “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, **Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 249-279
- , **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, C. I, İstanbul İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1943.
- Batmaz, Eftal Şükrü, “İltizam Sisteminin XVIII. yy’daki Boyutları” **YTY**, C. III, Ankara, 1999, s. 250-257.
- Bayrakçı, Halil, **Osmanlı Toprak Sistemi**, İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.

Berkes, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969

-----, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 3. Baskı, İstanbul, YTY, 2002.

Bilim, Cahit Yalçın, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002.

Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reaya’nın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, **IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 10-14 Kasım 1948)**, TTK Basımevi, 1952, s. 462-433.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 16. Baskı, Ankara Aydın Kitapevi Yayınları, 1999.

Divitçioğlu, Sencer, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1967.

Düren, Akın, **Toprak Hukuku Dersleri**, Ankara: AÜHFY, 1972.

Eldem, Vetat, **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: TTK, 1994.

Eren, Aslan, “Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler”, **YTY**, Ankara, 1999, s. 236-249.

Ergin, Osmanlı, **Türk Maarif Tarihi**, C. I-II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi.Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973**, Ankara 1975. s. 193-228.

Güran, Tevfik, “19. yy Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar”, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.

Halaçoğlu, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1998.

Hüseyin, **Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası**, İstanbul: Mihran Matbaası, 1303.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İstanbul: İslam Tarih Kültür ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.

İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev.: Ruşen Sezer, İstanbul: YKY, 2003.

-----, “Osmanlılarda Raiyet Rusumu”, **Belleten**, C. XXIII / 92, Ankara, 1959, s. 31-67.

Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi (19. yy)**, İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 1993.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Ankara: TTK Basımevi, 1972.

-----, **Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri)**, C. VI, Ankara: TTK Basımevi, 1976.

-----, **Osmanlı Tarihi (I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri)**, C. VIII: Ankara, TTK Basımevi, 1983.

Kıray, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, II. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 1955.

Köprülü, Bülend, **Toprak Hukuku Dersleri**, C.I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1958.

Köprülü, Fuad, “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. I, 1931, s. 165-313.

Kurt, Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, YTY, C. III, Ankara, 1999.

Küçükcalay, Abdullah Mesut, “Osmanlı Toprak Sistemi- Miri Rejim”, YTY, C. III, Ankara, 1999, s. 53-58.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 1970.

Mardin, Şerif, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)” Makaleler II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Martal, Abdullah, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (19. yy), YTY, C. III, Ankara, 1999, s. 279-285.

Miseyev, Piotr P. “Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarım ve Köylünün Durumu”, **XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990)**, C. IV, Ankara: TTK, 1994, s. 1635-1644

Neşri, **Neşri Tarihi**, Haz.: Mehmet Altay Köymen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.

Nişancı, Şükrü, **15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti**, İstanbul, Okumuş Adam Yayıncılık, 2002.

Orhonlu, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı**, İstanbul İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1967.

- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı” Türk Kültürü Araştırmaları, C. XV/1-2, Ankara, 1976, s. 267-271.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: Hil Yayın, 1938.
- Önsoy, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani” (1863: İstanbul Sergisi)”, **Bellekten**, C. XLVII, S. 185, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s. 233-275.
- Öz, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, **YTY**, C. III, Ankara, 1999, s. 66-73.
- Özkaya, Yücel, **18. yy’da Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB Yayınları, 1993.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara, Yurt Yayınları, 1984.
- , **100 Soruda Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, III. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1993.
- Rüştü, Cevat, **Türklerin Ziraate Hizmetleri Osmanlılar Devri**, Seri: III, No. :I, İstanbul: Akşam Matbaası, Tarih Belirtilmemiş.
- Saydam, Abdullah, “Tanzimat Devri Reformları” ,**Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel, C. XII, Ankara: YTY, 2002, s. 782-803.

Sertoğlu, Mithat, **Osmanlı Tarih Lugatı**, İkinci Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

-----, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, **VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961)**, Ankara: TTK, 1967, s. 281-293.

Shaw, J. Stanford ve Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. M. Harmancı, C. II, İstanbul: E Yayınları, 1983.

Seviğ, Vasfi Raşid, **Toprak Hukuku Dersleri**, Ankara: İstiklal Matbaacılık ve Gazetecilik Kolektif Ortaklığı, 1953.

Sevimay, Hayri R., **Cumhuriyete Girerken Ekonomi-Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, İstanbul: Kazancı Kitap, 1955.

Tabakoğlu, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.

Tuncer, Hadiye, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları**, Ankara: Gürsoy Matbaası, 1962.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.

Ubicini, M.A. **Türkiye 1850**, Çev.: Vemal Karaağaçlı, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser (Tarih ve Yer Belirtilmemiş)

Üçok, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatından Tımarlar” **AHFD**, C. I, S., 4, 1944, s. 525-551.

Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara: MEB Basımevi, 1964.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, (18. yy)**, C. IV, II. Kısım, Ankara: TTK Basımevi, 1998.

Yalçın, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979.

Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler” **Baleten**, C. 38, Ankara, 1974, s. 657-699.